

Hüseyin ÇİÇEK

NAHİV LİTERATÜRÜNDE YÖNTEM VE SABBÂN HÂŞİYESİ ÖRNEĞİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

İslami Araştırmalar Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri

Ankara 2020

Hüseyin ÇİÇEK

NAHİV LİTERATÜRÜNDE YÖNTEM VE SABBÂN HÂŞİYESİ ÖRNEĞİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

İslami Araştırmalar Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri

Ankara 2020

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi M. Ali Kılav ARAZ

Önsöz

Nahiv ilmi Ebü'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ile oluşmaya başladığında henüz Arap dili grameri ile ilgili eserler yazılmamıştı. Bu disiplinin temelleri atıldıktan ve artık nahiv ete kemiğe büründükten sonra nahiv disiplininin de literatürü oluşmaya başlamıştır. Yazılan ilk eserlerden günümüze kadar farklı yöntem ve amaçlar neticesinde birtakım te'lîf türleri ortaya çıkmıştır. Te'lîf türlerinin her biri, kendine mahsus birtakım özellikleri barındırmakta ve özelde farklı amaçlara genelde ise aynı amaçlara hizmet etmektedir. Çalışmamız; nahiv literatüründeki bu te'lîf yöntemlerini, özelliklerini ve amaçlarını kapsamaktadır.

Herhangi bir ilim alanıyla ilgili bir eser incelendiği zaman söz konusu eserin hangi yöntem ile yazıldığını bilmemek şüphesiz eseri metodik bir şekilde ele almanın önünde bir engeldir. Bu çalışmada te'lîf yöntemlerinin neler olduğunu belirlemek ile nahiv literatürünün daha sistematik bir şekilde ele alınması amaçlanmıştır. Tespit ettiğimiz yöntemlerden hâşîye yöntemini ise yöntemin en iyi örneklerinden biri olan *Hâşîyetü's-Sabbân* eseri bağlamında ele aldık. Böylece nahiv disiplininin en önemli özelliklerinden olan ve hâşîye türünün de özelliklerinden olan analitik yöntemin önemini ve örneğini söz konusu eser ile sunmayı ayrıca amaçladık.

Yaptığımız geniş kaynak taraması neticesinde konunun bu yönüyle çalışılmamış olduğunu tespit etmemiz ve konunun öneminin farkına varmamız bizi bu çalışmayı oluşturmaya teşvik edici olmuştur. Çalışmayı oluşturmak için literatürdeki kaynakları tek tek ele alarak bu kaynaklardan tespit ettiğimiz yöntemleri bir araya getirip sınıflandırdık. Dolayısıyla çalışmamızda, sürece uygun olan tümevarım yöntemini çoğunlukla esas aldık.

Tezin hazırlanmasından sonuna kadar tüm aşamalarda desteğini ve danışmanlığını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Kılav ARAZ'a, ilmiyle ve ahlakıyla bize ışık tutan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK'e, ufuk açıcı ve idealist rehberliği ile her konuda destek olmaktan çekinmeyen Prof. Dr. Metin

ÖZDEMİR Hoca'ma ve yine her konuda destek ve teşviklerini sunan Dr. Öğr. Üyesi Osman AKTAŞ Hoca'ma teşekkürü bir borç bilirim.

Hüseyin ÇİÇEK

Ankara-2020

İçindekiler

Önsöz.....	I
Özet	VI
Abstract	VII
Kısaltmalar	VIII

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Araştırmanın Metodu	2
3. Araştırmanın Önemi.....	3
4. Araştırmanın Kaynakları.....	3
5. NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU	4
5.1. Nahiv Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları	4
5.2. Nahiv İlminin Doğuşuna Neden Olan Faktörler	6
5.3. Nahiv İlminin Ortaya Çıkışı.....	7
5.4. İlk Te'lîfler	8

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİVDE TE'LÎF YÖNTEMLERİ

1. Metin.....	10
1.1. Metin Türleri	11
1.1.1. Mensur Metin	11
1.1.1.1. Nesirde Konuların Tertibi	20
1.1.1.1.1. Kelimenin İşlevine Göre	20
1.1.1.1.2. İ'râb Çeşidine Göre	21
1.1.1.1.3. Kelimenin Türüne Göre	21
1.1.1.1.4. Asıl/Umde ve Kayd/Fazla Durumuna Göre	22
1.1.2. Manzum Metin	23
1.1.2.1. Nesrin Nazma Dönüşümü	30

1.1.2.2. Pedagojik Olarak Nazım Yöntemi/Türü	34
2. Şerh	36
2.1. Şerhlerin Yazılış Gayeleri	39
2.2. Şerh Türleri	41
2.2.1. Şerh-i Memzûc	41
2.2.2. Şerh-i Gayr-ı Memzûc.....	45
2.3. Şerhlerin Diğer Bazı Te'lîf Türleri İle İlişkisi	49
2.3.1. Şerhin Telhîsi	49
2.3.2. Telhîsin Şerhi	50
2.3.3. Şerhin Şerhi	50
2.3.4. Metnin Bir Bölümünün Şerhi	51
3. Hâşiye	52
3.1. Hâşiyelerin İşlevi ve Metne Katkıları	54
3.2. Hâşiye ile Bağlantılı Kullanılan Diğer Kavramlar	57
3.2.1. Ta'îk (تعليق).....	58
3.2.2. Tenkît (تنكيت)	59
3.2.3. Takrîr (تقرير)	59
4. Muhtasar	60
4.1. Muhtasarın Yazılış Gayeleri.....	61
4.2. Muhtasar Türleri.....	62
4.2.1. Metnin İhtisarı	63
4.2.2. Şerhin İhtisarı	64
4.2.3. Muhtasarın İhtisarı	65

İKİNCİ BÖLÜM

SABBÂN ve HÂŞİYE 'ALÂ ŞERHİ'L-ÜŞMÛNÎ ADLI ESERİ

1. Hayatı	66
2. Hocaları	67
3. Eserleri	68
3.1. Dil ve Edebiyat İle İlgili Eserleri	68
3.2. Diğer Eserleri	70

4. Bir Hâşîye Türü Olarak Hâşîyetü's-Sabbân.....	71
4.1. Hâşîyede Değınilen Kaynaklar ve Şahıslar.....	72
4.2. Hâşîyede Konuları Açıklama Üslubu.....	76
4.3. Hâşîyede Kullanılan Deliller.....	81
4.3.1. Naklî Deliller.....	82
4.3.2. Aklî Deliller.....	85
4.4. Hâşîyede Eleştiri	89
4.5. Metın ve Şerh Bağlamında Hâşîye.....	96
Sonuç	100
Kaynaklar	103
Özgeçmiş	113

Özet

Yazıldığı ilk dönemden günümüze kadar Arap dili gramer alanında te'lif edilen eserler bir takım yöntemlere göre te'lif edilmiştir. Söz konusu yöntemlerin tercih edilme nedenleri, eserin yazılma amacı ile doğrudan bağlantılıdır. Kimi eserler kolay anlaşılma veya kolay ezberlenme amacı esas alınarak *mensur metin* veya *manzum metin* yöntemi ile kimi eserler anlaşılması zor eserleri açıklamak için *şerh* veya *hâşiye* yöntemiyle kimi eserler ise hacimli bir eseri özetleme gayesiyle *ihtisar* yöntemi ile te'lif edilmiştir. Bu yöntemlerden her birinin kendine mahsus bir takım özellikleri vardır.

Bu çalışmada, ilk önce te'lif yöntemleri hakkında bilgi vererek ardından bu te'lif yöntemlerinden hâşiye türünde yazılmış olan *Hâşiyetü's-Sabbân* eserini ele aldık. Çalışmadaki amacımız, söz konusu yöntemler ile yazılmış eserlerde saklı olan bu yöntemleri tespit ederek yöntemlerin amacını ve özelliklerini ortaya koymak ve değerlendirmektir. Çalışmayı meydana getirmek için nahiv literatüründeki eserlerin detaylı taramasını yaptık, tespit ettiğimiz yöntemlerden ise hâşiye yöntemini *Hâşiyetü's-Sabbân* eseri özelinde ele aldık.

Yapılan çalışma ile birlikte Arap dili gramer literatüründeki eserlerin hangi yöntemler ile te'lif edildiğini ortaya koyarak bu eserlerden faydalanmak isteyen okuyuculara yazıldığı yöneme göre eseri ele almasına katkı sağlamayı hedefledik.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Te'lif, Yöntem, Hâşiye, Hâşiyetü's-Sabbân.

Abstract

The works which has been compiled in the field of Arabic language grammar has written in accordance with some methods. The reasons for choosing these methods are directly related to goals of writing these works. Some works were written as *text* or *prose text* method to easily memorize or understanding, some works were written in *şarh* or *haşiya* methods to explain difficult texts and others were written as *ih̄tis̄ar* method to sum up a voluminous work. All these methods have some features.

In this study we initially give some information about the methods of ta'lif and then we tackle *Haşiyat as-Sabban* which written in Haşiya method that is one of the Ta'lif methods. The aim of this study is to determine such hidden methods in these works and to find goal of methods and its features and to evaluate. In order to compose this study we made a detailed scan of Nahiv literature and as an special example we examine *Haşiyat as-Sabban*.

By the study we set forth methods of works which compiled in the field of Arabic language literature and by this study we aim to contribute to researchers who want to benefit from these works which written in different methods.

Key Words: Nahiv, Ta'lif, Method, Haşiya, Haşiyat as-Sabban.

Kısaltmalar

b.	:	bin, ibn (Oğlu)
b.y.	:	Basım Yeri Yok
bk.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
H	:	Hicrî
Hz.	:	Hazreti
M.	:	Milâdî
nşr.	:	Neşreden
öl.	:	Ölüm Tarihi
s.a.v.	:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	:	Tahkik Eden
ts.	:	Tarihsiz
tsh.	:	Tashih Eden
vb.	:	ve benzerleri
vd.	:	ve diğerleri
yk.	:	Yaklaşık, Takriben
y.y.	:	Yayıncı Yok
yy.	:	Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Yeryüzündeki tüm diller, belli kurallar çerçevesinde konuşulmaktadır. Bu kuralları inceleyen bilim dalı ise birbirinden farklı şekillerde tanımlanmıştır. Batı kaynaklarında *gramer* Arap kültüründe ise *nahiv* olarak isimlendirilen Arap dilbilgisi, -farklı rivayetler olmakla birlikte- Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (öl. 69/688) temel kuralları belirtmesi ile sistematik olarak doğmuştur. Başta sözlü olarak ortaya çıkan nahiv disiplini, hoca-öğrenci silsilesi sayesinde ilerlemiştir. Sistematik bir disiplin olarak genişlemeye devam eden nahiv ilminin ilk literatür örnekleri yavaş yavaş te'lîf edilmeye başlanmış, ilerleyen dönemlerde ise nahiv literatüründe farklı yöntemler ile te'lîf edilen birçok türden önemli eserler bu disiplinde yerini almıştır.

Farklı yöntemler ile te'lîf edilen eserlerin; genelde aynı amaç için yazılmışsa da özelde farklı bir amacı önelemesi, yöntemin etkisiyle hacimlerinin ve yazılış tekniklerinin farklı olması gibi her birinin kendine mahsus bir takım özelliği mevcuttur. Bu farklı özellikler ile birlikte temelde eserlerin farklı yöntemler ile yazılması nahiv literatürünün tekdüze olmamasını ve çeşitli eserlerin bir arada olmasını sağlamıştır. Çalışmadaki konumuz, nahiv literatüründeki söz konusu bu te'lîf yöntemlerini kapsamaktadır.

Çalışmamız, bir girişten ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, nahivde te'lîf yöntemlerini; metin, şerh, hâşiye ve muhtasar başlıkları çerçevesinde sunduk. Her başlık altında ilgili yöntemin tanımı, özellikleri, amacı, türleri, işlevi, başka te'lîf yöntemleri ile ilişkisi ve yöntemin örnekleri hakkında detaylı bilgiler verdik. İlk bölümde sunduğumuz te'lîf yöntemlerinden hâşiye türünü *Hâşiyetü's-Sabbân* eseri örneğinde, ikinci bölümdeki çalışma konumuz yaptık. Bu bölümde; başta müellifin hayatı, eserleri ve hocaları hakkında bilgiler verdik. Daha sonra *Hâşiyetü's-Sabbân* eserinde; değinilen kaynaklar, konuların açıklanma üslubu, kuralların tespitinde getirilen deliller, eleştiri/değerlendirme ve metin-şerh bağlamı gibi konuları eserden örnekler vererek ve hâşiye özellikleri ile ilişkilerini tespit ederek ele aldık.

Çalışmamızın temel problemleri; nahiv disiplinde te'lîf edilen eserlerin herhangi bir yöntem ile te'lîf edilip edilmediği, te'lîf edilmişse bu yöntemlerin

fonksiyonu ve aralarındaki ilişkinin ne düzeyde olduğu, bir eserin temel yazılış amacının te'lîf yöntemi belirlemede etkisinin olup olmadığı gibi sorulardır. Bu bağlamda çalışmamızda; bir disiplindeki temel kaynakların hangi yöntemler ile yazıldığı ve yöntemlerin özelliklerinin bilinmesinin, eserlerin sistematik bir şekilde ele alınmasında son derece önemli olduğunun farkına vararak, nahiv disiplinindeki yazılı kaynakların hangi yöntemler ile ortaya konduğunu tespit etmeyi, bu yöntemleri sınıflandırmayı ve değerlendirmeyi amaçladık. Bunu da literatürdeki eserleri taramak ve *Hâşiyetü's-Sabbân* eserini incelemek suretiyle gerçekleştirmeyi hedefledik.

2. Araştırmanın Metodu

Konumuzun çalışma başlıklarını oluşturmadan önce yazıldığı ilk dönemden günümüze kadar mevcut Arap dili grameri eserlerinin tamamının isimlerini kabaca gözden geçirdik. Bunu yapmamızın sebebi literatürdeki çoğu eserin isminde, yazıldığı te'lîf yöntemine işaret eden bir kelimenin geçmesidir. Örneğin; *Metnü-Âcurrûmiyye*, *Şerhu Katri'n-nedâ*, *Hâşiyetü's-Sabbân*, *el-Vefiyyetü fî Muhtasari'l-Elfiyye* gibi kitap isimlerinde eserin hangi yöntem ile yazıldığına işaret edilmektedir. Bu durum bize te'lîf yöntemlerinin neler olduğu hakkında önemli ipuçları vermiştir. Eser isimlerinden dikkatimizi çeken bu kavramlar hakkında detaylı bilgilere ulaşmak için ilk önce eserlerin mukaddimelerine göz atmayı gerekli bulduk. Çünkü müelliflerin çoğu, eserinin mukaddimesinde hangi yöntemi kullandığını ve bu yöntemi tercih etmesindeki amacını belirtmektedir. Daha sonra yöntemler ile ilgili daha detaylı somut bilgilere ve örneklerle erişmek için bazı eserlerin içeriğini ele almayı kaçınılmaz bulduk. Çalışmamızın zeminini oluşturmak için ihtiyaç duyduğumuz verileri tarama yöntemi ile elde ettikten sonra bu verileri bir araya getirerek veya birbirinden ayrıştırarak sınıflandırdık. Böylece eserlerden tek tek elde ettiğimiz verilerden tümevarım yöntemiyle bazı te'lîf türlerine ulaştık. Sınıflandırdığımız yöntemler arasında bir ilişki olup olmadığını ve varsa nasıl bir ilişki içerisinde olduklarını tespit etmek için bağıntısal metodu kullandık. Bu metot ile *şerh-i memzûc*, *şerh-i gayr-ı memzûc*, *şerhin telhîsi*, *metnin ihtisarı vb.* bazı tâli te'lîf türlerini tespit ettik ve aralarındaki bağı ortaya koyduk.

İkinci bölümde çalışma konumuz olan *Hâşiyetü's-Sabbân* eserini, başta müellif hakkında bilgiler vermek suretiyle ele aldık. Bu bağlamda eser müellifinin hayatı, eserleri ve hocaları hakkında ansiklopedilerden ve tabakat kitaplarından derlediğimiz bilgileri

sunduk. Ardından bir hâşiye örneği olarak Sabbân Hâşiyesi'ni baştan sona tahlilî bir metot ile inceledik. İnceleme esnasında elde ettiğimiz bilgileri hâşiye yönteminin özellikleri bağlamında eserden bolca örnekler ile temellendirerek sunmaya çalıştık.

3. Araştırmanın Önemi

İlmî bir disiplinde en temel hususlardan biri literatürünün olmasıdır. Kendisine mahsus bir edebiyata sahip olmayan bir disiplin tam anlamıyla bilim dalı olamaz. Farklı yöntemler ile te'lîf edilmelerinden dolayı nahiv ilminin kendisine mahsus te'lîf türleri ortaya çıkmıştır. Bu te'lîf türlerinin her birinin bazı özellikleri, amaçları ve işlevleri vardır. Söz konusu literatürdeki bu farklılıkların bilinmesi kaynak taraması için son derece önemlidir. Yaptığımız araştırmalarda, konunun farklı ve eksik yönleriyle ele alındığını ve bilgilerin dağınık olduğunu fark ettik. Konu ile ilgili şimdiye kadar bu tarzda sistemli bir çalışmanın yapılmaması ve konunun önemi, bizi bu çalışmaya teşvik etmiştir. Çalışmamız; nahiv disiplindeki te'lîf yöntemlerinin neler olduğunu, bunların amaçlarını, işlevlerini, birbirleriyle ilişkilerini ortaya koyarak bir eserin yazıldığı yöneme göre nasıl ele alınması gerektiğine katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmayı oluşturmak için başvurduğumuz kaynakların çoğu bizzat nahiv eserleridir. Nahiv eserlerini incelemek suretiyle müelliflerin tercih ettiği te'lîf yöntemlerini tespit ederek örnekler ve kullanımlar bağlamında değerlendirdik. Bunun yanında nahiv merkezli olmayıp te'lîf yöntemlerini ele alan eserleri de çalışmamızda kullandık. Bu eserlerden tespit ettiğimiz yöntemleri nahiv eserleri ile karşılaştırarak bu yöntemlerin örneklerini nahiv disiplinde araştırdık.

Çalışmamızda kullandığımız, te'lîf yöntemleri ile ilgili yazılan bazı makale ve eserler şunlardır:

- *Nahiv Öğretiminde Manzum Eserler “İbn Mâlik'in el-Elfiyye'si Örneği”*, Turan Bahşi¹

¹ DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B016

- *Şiir Türünün Yabancı Dil Derslerinde Kullanımı*, Melik Bülbül
- *Usûlü't-te'lîf fi mesâdiri't-türâsi'n-nahvî'l-'arabî -mine'l-karnî's-sâni'l-hicrî ile'l-karnî'l-'âşiri'l-hicrî*, Zarûkî Cum'a
- *et-Te'lîfî'n-nahvî beyne't-ta'lîm ve't-tefsîr*, Vazha Abdulkerîm Cum'a el-Mey'an
- *el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşî ve't-takrîrâtu fi't-te'lîfî'n-nahvî*, Abdullah b. 'Ukeyl es-Sülemî
- *el-Manzûmetü'n-nahviyye -dirâsetün tahlîliyyetün-*, Memdûh Abdurrahman
- *en-Nühâtü'l-'arabu ve sübulühüm fi't-te'lîf*, Muhammed Velîd Hâfız
- *el-Manzûmâtü'n-nahviyye ve eserüha fî ta'lîmî'n-nahv*, Hasan b. Abdillâh b. Muhammed el-Ganîman
- *Dirâsetün fî Hâşiyeti's-Sabbân*,
- *Abkariyyetü't-te'lîfî'l-'arabî*, Kemâl 'Arafât Nebhân
- *Menâhicü't-te'lîfî'n-nahvî*, Gânim Kudûrî el-Hamd

5. NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU

İslamiyetten önce Araplar belli kurallar çerçevesinde konuşmaktaydı. Ancak bu kuralları belirleyen herhangi bir ilimden bahsetmek mümkün değildir. İslamiyetten sonra ise söz konusu kuralları tespit etme ve sistemleştirme ihtiyacı doğmuştur. Bu başlık altında bu süreçler kısaca açıklanacaktır.

5.1. Nahiv Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları

Niteliği ne olursa olsun bir iletişim aracı olan her dilin mutlaka bir dil bilgisi vardır. Dilbilgisi ise lafızlardan ve lafızların göstergelerinden (anlam) oluşan bir sözdizimidir.² İbn Cinnî (öl. 395/1002) *el-Hasâis* adlı eserinde dilin tanımını yaparken

² Alan Barnard, *Tarihöncesinde Dil*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019), 27.

“her topluluğun, maksadını kendisiyle açıkladığı seslerdir,”³ ifadesiyle bu sözdizimine işaret etmektedir.

Her dilde olduğu gibi Arapçanın da bir dil bilgisi vardır. Batı kaynaklarında *gamer* terimi ile ifade edilen dilbilgisi⁴ Arap kültüründe ise *nahiv* terimi ile ifade edilmektedir.⁵

Nahiv kelimesi sözlükte; *bir şeye yönelmek, onu kastetmek*,⁶ *yan, yön, gibi, örnek, miktar*,⁷ *yol-yöntem*⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise nahiv kavramının çok sayıda tanımı yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı şunlardır;

- *Nahiv; i'râb, bina vb. durumlardan Arap dili yapılarının durumlarının kendisiyle bilindiği kurallardır.*⁹
- *Arapların, kendisiyle konuştuğu konuşma kurallarıdır.*¹⁰
- *Mütekaddim âlimlerin Arapların konuşmalarını tümevarım yöntemi ile inceleyerek elde ettikleri ilimdir.*¹¹

Nahiv ilmiyle ilgili bu tanımlara benzer kimi felsefî yönünü kimi nazarî yönünü (işlevini) kimi de yöntemini merkeze alan onlarca tanım vardır. Ancak ortaya atıldığından günümüze kadar en çok kabul gören ve kullanılan tanım ise Ezherî'nin (öl. 905/1499) şu tanımıdır:

عِلْمٌ بِأَصُولٍ يُعْرَفُ بِهَا أَحْوَالُ أَتَيْنَةِ الْكَلِمِ إِعْرَابًا وَبِنَاءً.

*İ'rab ve bina yönünden kelimelerin yapısal durumlarının bilinmesini sağlayan kuralları bilmektir.*¹²

³ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâ'is* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, ts.), 1/34.

⁴ Dilek Erenoğlu, “Gamer-Dil Bilgisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (Aralık 2006), 142.

⁵ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *İlmu'l-luğati'l-'Arabiyye* (Kahire: Dâru Garîb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.), 60.; Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf Ebû Abdillâh el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 63.

⁶ İbrâhim Mustafa vd., “nehâ”, *el-Mu'cemü'l-vasît*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 2/908.

⁷ Arif Erkan, “nahv”, *el-Beyan*, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012), 2/2276.

⁸ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, “nahv”, *Lisânül-'arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1994), 15/309.

⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, “nahv”, *et-Ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 240.

¹⁰ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî, “n-h-v”, *Mu'cemü mekâyisil-luga*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 5/403.

¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 1/35.

¹² Ebû'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'alet-Tavzîh*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/11-12.

Ezherî'nin tanımına baktığımızda nahiv ilminin ortaya çıktığı ve sistemleşmeye başladığı ilk dönem nahiv tanımlarına göre daha dar bir anlam çerçevesine sahip olduğunu görebiliriz. Bunun nedeni, nahiv ilminin sınırlarının ilk dönemlerde net olmadığı sarf, imla vb. diğer ilimlerle birlikte ele alınmasından¹³ kaynaklandığını ifade edebiliriz.

5.2. Nahiv İlminin Doğuşuna Neden Olan Faktörler

Her kültürün ve ilmin oluşmasında bir takım alt zeminler vardır. Câbirî (öl. 1936/2010), Arap/İslam kültürünün oluşmasında temel etkenin din ve kültür olduğunu söylerken yine bu kültürün ilmi yapısının oluşmasında da din ve kültürün esas ve belirleyici bir öge olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ İslam'ın doğuşundan önce nahiv diye bir ilimden söz etmek mümkün değildir. Zira genelde herhangi bir ilmin özelde ise nahiv ilminin ortaya çıkışında Câbirî'nin işaret ettiği gibi din (İslam dini) ve kültür/sosyal yapı etkili olmuştur.

Nahiv ilminin ortaya çıkışı, ilk olarak Basra'da olmuştur. Hicrî ilk asırdan itibaren Basra'da birçok Arap ve acem topluluğu yayılmış;¹⁵ söz konusu şehir, âlimlerin toplandıkları ve farklı kültürlerin birleştikleri, Arap fikrinin yabancı fikirlerle mezcolduğu bir merkez haline gelmiştir.¹⁶ Böylece Araplar acem topluluklar ile karışmaları neticesinde kendi dillerinde bozulmalar olacağından endişe etmişlerdir. Bu endişe Arapları kendi dillerini korumaya yönelik tedbirler almaya sevk etmiştir.¹⁷

Söz konusu sosyal/kültürel nedenler gibi kaynaklarda bir takım özel dinî nedenlerden de¹⁸ bahsedilmektedir. Ancak biz bu dinî nedenleri genel bir tablo ile ifade etmekle iktifa edeceğiz. Hicrî ilk asırdan itibaren İslam'ın hızla yayılması ve bunun etkisiyle Arap olmayan milletlerin Müslüman olmaları; söz konusu yabancı milletleri,

¹³ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî târîhi'n-nahvi'l-'arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1399/1979), 12.; Mahmûd Fehmî Hicâzî, "Arap Dil İlimlerinin Sınıflandırılması", çev. Zübeyt Nalçakan, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (Haziran 2018), 284.

¹⁴ İbrahim Keskin, "Arap İslam Kültürünün Yapısalcı Analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Ocak 2010), 263.

¹⁵ Ali en-Necdî Nâsîf, *Târîhu'n-nahv* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 5.

¹⁶ Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârissü'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422/2001), 28.

¹⁷ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 11-12.; Saîd el-Efgânî, *Min târîhi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 17-18.; Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye* (Kahire: Hindawi, 2013), 1/271.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 11-12.; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: y.y., ts.), 45.

dinî metinleri Arapça okumak zorunda bırakmıştır. Bunun neticesinde Arapçayı iyi bilmemelerinden dolayı Arap olmayanlar doğal olarak dinî metinleri yanlış okumuşlardır. Dönemin ilim adamları Kur'ân'ın yanlış okunmasını önlemek amacıyla Arapların konuşmalarından dil kuralları ortaya koymuş ve konuşmada olmayan hususları da benzerlerine kıyas etmişlerdir.¹⁹ Böylece Arap dili nahvinin oluşması için gerekli altyapı oluşmuş ve ilk girişimler başlamıştır.

5.3. Nahiv İlminin Ortaya Çıkışı

Hicrî ilk asırdan itibaren ortaya çıkan dinî ve sosyal nedenler nahiv ilminin doğuşuna zemin hazırlamış ve bu süreci hızlandırmıştır. Nahiv ilminin ilk olarak kim tarafından ortaya konulduğu hakkında çok sayıda farklı görüş ve rivayetler vardır.²⁰ Ancak rivayetlerin çoğu nahiv ilminin kurucusu olarak Basralı²¹ Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (öl. 69/688) işaret etmektedir. Düelî'yi bu yola sevk eden kişinin Hz. Ali olduğu ile ilgili çok sayıda rivayet vardır.²² Düelî, nahvi bütün kurallarıyla ortaya koymamış aksine “Fâil, mef'ûl, muzaf” gibi çok sınırlı ve temel kaideleri belirtmekle yetinmiştir.²³ Bununla birlikte meşhur görüşe göre, Düelî'nin yaptığı bir diğer faaliyet de Kur'ân-ı Kerim kelimelerini noktalamasıdır.²⁴ Aslında Düelî'nin Kur'ân-ı Kerim'de uyguladığı kelimelerin noktalanması faaliyeti tamamen i'râb yani nahivden ibarettir. Düelî; fâil,

¹⁹ Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 16-19.

²⁰ Geniş bilgi için bk. Abdulkerîm Muhammed el-Es'ad, *el-Vesît fî târihi'n-nahvi'l-'arabî* (Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1413/1992), 27-32.; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 18.; Zeydân, *Târihu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, 1/270-271.; Hadîsî, *el-Medârissü'n-nahviyye*, 31-38.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd, 45-46.; Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1392/1973), 11.; Ebü Tâhir Abdolvâhid b. Ömer b. Muhammed b. Ebî Hâşim el-Bezzâr, *Ahbârü'n-nahviyyîn*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1410/1989-1990), 20.; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1982), 1/39.; Vazha Abdulkerîm Cum'a el-Mey'ân, *et-Te'lifu'n-nahvi beyne't-ta'lim ve't-tefsîr* (Kuveyt: Mektebetü Dâru'l-'Urûbe, 1428/2007), 54-55.

²¹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 21.

²² İlgili rivayetler için bk. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 21; Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî el-Lugâvî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1430/2009), 20.; Muhammed el-Muhtâr Veled el-Ebbâh, *Târihu'n-nahvi'l-'arabî fî'l-meşrik ve'l-mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1429/2008), 40-41.

²³ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 21.

²⁴ Ebü 'Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî, *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*, thk. İzzet Hasan (Şam: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 30-31.

mef'ûl, muzaf gibi temel kaidelerin asıl i'râbını söyleyerek nahvin kapısını açmış, noktalama faaliyeti ile de bunu pratikte göstermiştir.

Düelî nahiv ilminin ilk nüvelerini atmış artık kendisinden sonra yetiştirdiği talebeleri de bu ilmi biraz daha ileriye taşımışlardır. Düelî'nin ilk talebelerinden Nasr b. Âsım el-Leysî (öl. 89/708 [?]), Yahyâ b. Ya'amer (öl. 89/708 [?]), Anbese b. Ma'dân el-Fîl, Meymûn el-Akrân ve Abdurrahman b. Hürmüz'ü (öl. 117/735) saymak mümkündür.²⁵ Artık zaman içerisinde her bir talebe diğer hocanın yerini alacak ve kimi ekollerin kurulmasına, yeni eserlerin yazılmasına ve yeni yöntemlerin ortaya konulmasına öncülük edeceklerdir.

5.4. İlk Te'lîfler

Hicrî ilk dönemlere kadar Arap kültüründe yazılı kültür yerine sözlü kültür hâkim idi.²⁶ Araplar bir bilgiyi, şiiri, efsaneyi sözlü olarak bir nesilden diğer nesle aktarırdı. Kur'ân-ı Kerim'in borç alıp verme esnasında borcun yazılmasını emretmesi ve yazı ile ilgili ayetler Müslümanlar için yazıya bir teşvik olmuştur.²⁷ Ancak bir bilginin korunması ve olduğu gibi, değişikliğe uğramadan, nesilden nesle aktarılması için yazının sözlü rivayetten daha etkin olduğu bir vakiadır. Buna istinaden İslam'ın ilk dönemlerine baktığımızda Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân-ı Kerim vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilmiş, Hz. Ebubekir tarafından cem' edilmiş ve Hz. Osman tarafından da çoğaltılmıştır.²⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Müslümanlar Kur'ân'daki bazı garîb kelimeleri anlamakta zorluk çekmişlerdir. Böylelikle Müslümanların ilk yazılı çalışmaları Kur'ân merkezli olmuştur. Garîbu'l-Kur'ân alanının öncü şahsiyeti İbn Abbas olmuştur.²⁹

²⁵ Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-'arabî*, 49.

²⁶ Ebû Zeyd Şelebî, *Târîhu'l-hadâreti'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1433/2012), 27.

²⁷ İzzüddîn İsmâil, *el-Mesâdiru'l-edebiyye ve'l-luğaviyye fi't-turâsi'l-'arabî* (Kahire: Mektebetü Garîb, ts.), 13-14.

²⁸ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsil'- 'arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/19.

²⁹ Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri -Tarih ve Problemler-*, ed. İsmail Güler. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 33.

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİVDE TE'LİF YÖNTEMLERİ

Bir eseri diğerinden ayıran farklı birçok özelliği bulunabilir. Bunlar; eserin ele aldığı konunun, yazılış amacının, niteliğinin veya yönteminin farklı olmasıdır. Her eser kendisini meydana getiren müellifinin bir nevi imzasını taşır. Dolayısıyla her müellif eserini meydana getirirken en iyisini yapmayı hedef edinip farklı gerekçe ve ilkelerle kendisine bir yöntem belirler.

Her alanda olabildiği gibi nahiv ilminde de eserlerin yazımında birden fazla tür ve yöntem ortaya çıkmıştır. Özelde nahiv âlimlerini genelde ise müellifleri, farklı yöntemlere yönlendiren bir takım gerekçeler vardır. Bunlar:³⁰

- Daha önce meydana getirilmeyen, yeni bir şey ortaya koymak
 - Eksik bir konuyu tamamlamak
 - Kapalı bir şeyi açıklığa kavuşturmak
 - Daha önce yazılmış geniş hacimli bir eseri, her hangi bir konusunu değiştirmeden ihtisar etmek
 - Bilgileri dağınık olarak verilen bir eseri derlemek
 - Eserde hatalı verilen bilgileri tespit ederek doğru bir şekilde tekrar yazmak
- İbn Âşûr bu gerekçeleri şu beyitlerle özetlemiştir:³¹

أَلَا فَاَعْلَمَنَّ أَنَّ التَّأْلِيفَ سَبْعَةٌ لِكُلِّ لَبِيبٍ فِي التَّصْصِيحِ خَالِصٌ

فَشَرْحٌ لِإِعْلَاقٍ، وَتَصْصِيحٌ مُخْطِئٌ وَإِبْدَاعٌ حَرٌّ مُقْدِمٌ غَيْرُ نَاقِصٍ

وَتَرْتِيبٌ مَشْهُورٌ، وَجَمْعٌ مَفْرَقٌ وَتَقْصِيرٌ تَطْوِيلٌ، وَتَتْمِيمٌ نَاقِصٌ

İyi bil ki te'lif yedidir

Samimi bir nasihatte her akıllı için

Kapalıyı açıklamak, hata edeni düzeltmek

³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 1/35.; Zarûkî Cum'a, *Usûlü't-te'lif fi mesâdiri't-türâsi'n-nahvî'l-'arabî -mine'l-karni's-sâni'l-hicrî ile'l-karni'l-'âşiri'l-hicrî-* (Ouargla: Câmi'atü Kasdî Merbah, Edebiyat ve Dil Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 2018), 26-27.

³¹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *Eleyse's-subhu bi-karîb* (Kahire: Dâru's-Selâme, 1427/2006), 147.

Üreten âlimin tereddütsüz ortaya koyması
Dağınık bir şeyi düzenlemek, saçılmış bir şeyi toplamak
Uzun sözü kısaltmak, eksiği tamamlamak

Bu gerekçeler ile eserini yazan nahiv âlimleri bir takım yöntemler takip etmişlerdir. Takip ettikleri yöntemler neticesinde ise farklı türlerde eserler ortaya çıkmıştır.

1. Metin

Metin kelimesi sözlükte; *sert, güçlü, sırt, orta, sağlam*³² gibi anlamlara gelmektedir. İstilah anlamı ise; *herhangi bir ilim dalı ile alakalı bilgileri zorunlu haller dışında ayrıntıya girmeden sınırlı bir şekilde ele alan kitaptır.*³³ Metinde müellif konuyu kimi zaman kısa bir üslupla ele alabiliyorken kimi zaman da konunun ayrıntılarına girerek ele alabilmektedir. Eğer yazılan eser herhangi bir eserin açıklaması, özeti/kısaltılması, tashihi değil ise veya söz konusu esere bir şerh, hâşiye, ta'lik yazılmış ise kendisine yazılan asıl eser metin olur. Bu manada ilk ve asıl olduğu için *metin* yerine *asl* veya *nass* da denilmiştir.³⁴ Çünkü kendisine açıklama olarak getirilen eser ilk ve temel olup diğeri ise onun fer'î durumundadır.

Özelde nahiv ilminde genelde ise diğer bütün ilimlerde yazılan ilk eserler metin olmaktadır. Çünkü asıl olmadan fer' olmaz.³⁵ Binaenaleyh tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan bazı ihtiyaçlardan dolayı asıl olan metinlere; muhtasar, ta'lik, şerh, hâşiye vs. türünde eserler yazılmıştır. Hepsinin çıkış noktası ve ilk kaynağı ise her zaman metin olmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle nahiv ilminde ilk yazılı eserlerin metin türünde verilmesi gayet tabiidir. Elimizde mevcut yazılı ilk nahiv eseri Sîbeveyhi'nin (öl.

³² Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, "m-t-n" *Tâcû'l-'arûs*, nşr. Komisyon (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.), 36/144.; İbn Fâris, "m-t-n", 5/294.

³³ Abdullah b. 'Ukayl es-Sülemî, "el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşî ve't-takrîrâtü fi't-te'lîfi'n-nahvî", *Mecelletü'l-Ahmediyye* 4 (Ağustos 1999), 249.

³⁴ Kemal Arafat Nebhân, 'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî - 'alâkâtü'n-nüsûsi ve'l-ittisâlü'l-'ilmî- (Kuveyt: Vakıflar ve İslâmî İşler Bakanlığı, 1436/2015), 152.

³⁵ Osman Aktaş, *Arapçada Asıl ve Fer' Nazariyesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 6.

180/796) *el-Kitâb* adlı eseri kabul edilmektedir.³⁶ Sîbeveyhi'den önce nahiv ilminde eserler yazıldığı ile ilgili rivayetler vardır.³⁷ Ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. *el-Kitâb* bir nahiv eserinden ziyade dil ilimlerine dair bir eserdir. Nitekim eserin muhtevasına baktığımızda sadece gramer ile ilgili bilgileri değil sarf,³⁸ sesbilgisi,³⁹ belagat⁴⁰ gibi konuları da içeren bir eser olduğunu görebiliriz.

1.1. Metin Türleri

Bir te'lîf yöntemi olan metnin farklı üsluplarla yazıldığını söylemek mümkündür. Arap kültüründe sözlü dil ve şiir ileri seviyede olmasına rağmen ilk yazılı ilmî eserlerin nesir türünde meydana getirildiğini görebiliriz. Bunun nedeni ilk dönem nahiv ilmi sınırlarının net olmadığı, nahiv ilminin konularının kesin olarak belirlenemediği, konuların dağınık olması, sistemli bir nahiv disiplininin tam olarak oluşmadığı ve ilmi bir konuyu açıklamada nesir türünün nazım türüne göre daha kolay olduğunu ifade edebiliriz. Ancak ilerleyen zamanlarda nahiv disiplininin gelişmesine ve sistemleşmesine paralel olarak metin türlerinden nesrin yanında bir de nazmın ortaya çıktığını ve ileri düzeyde kullanıldığını görmek mümkündür.

1.1.1. Mensur Metin

Nesir kelimesi sözlükte; *bir şeyi atmak, çıkarmak*⁴¹ anlamlarına gelir. Terim anlamı ise; *kafiye ve vezin (kalıp) olmadan söylenen, nazmın/şiirin karşıtı olan söz biçimidir.*⁴²

Nahiv ilmi literatüründe ilk görülen yazı türü, nesir türünden olan metinlerdir. Şu an elimizde bulunan ilk mensur eser Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri kabul

³⁶ Ali Benli, “Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*, ed. Sami Erdem (İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 359.

³⁷ Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Sayda: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 2/237.

³⁸ Örnekler için bk. Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 4/348-445.

³⁹ Örnekler için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 4/460-481.

⁴⁰ Örnekler için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1/23-24, 211-212.

⁴¹ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, “n-s-r” *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im 'İrksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 479.

⁴² Ahmed Muhtâr Abdulhamîd Ömer, “n-s-r”, *Mu'cemü'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (b.y.; 'Âlemü'l-Kütub, 1429/2008), 3/2168.

edilmektedir.⁴³ Her ne kadar *el-Kitâb* geniş hacimli olmasından ötürü bazıları tarafından mensur metin olarak nitelendirilmese de eserin yazılış yöntemi nesir/düz yazı olduğundan ve her hangi bir kitabın şerhi, hâşiyesi veya muhtasarı olmadığından söz konusu eser teknik olarak mensur bir metin olmuş olur. Bir eserin metin olabilmesi için küçük hacimli olması gerekir diye bir kaide de yoktur. Bazılarının Sîbeveyhi'nin eserini bu şekilde nitelendirmek istememelerinin sebebi, eserin bir şerh gibi konuları ayrıntılı ve bazen uzun uzadıya açıklamasıdır. Ancak bir eserin şerh olabilmesi için kendisine açıklama getirilen bir metnin mevcut olması gerekir.

Sîbeveyhi'nin kitabına baktığımızda onun birçok konuyu hocası Halîl b. Ahmed'den (öl. 175/791) aldığını görebiliriz. Sîbeveyhi; Halîl b. Ahmed'in nahiv görüşleri ve bazı nahiv edatları, nahiv usulü, nahiv illeti ile ilgili görüşleri gibi konularda hocasının fikirlerine kitabında yer vermiştir. Sîbeveyhi'nin eserinde uyguladığı metot nahiv ile ilgili ilk fikirleri ve görüşleri kitabında derlemek olduğunu söyleyebiliriz. Tabii Sîbeveyhi'nin sadece derleme yaptığını söylemek doğru değildir. Zira her ne kadar hocalarının görüşlerine yer vermiş ise de *el-Kitâb*'ta Sîbeveyhi'nin hem kendi görüşlerine hem de ilmi birikiminin izlerine rastlamak mümkündür.

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında Halil b. Ahmed ile ilgili takındığı tavırlarını şu şekilde özetleyebiliriz:

- Sîbeveyhi'nin Halil b. Ahmed'den aldığı ve kendisinin herhangi bir şey eklemediği görüşleri⁴⁴
- Sîbeveyhi'nin Halil b. Ahmed'in görüşünü belirttiği bir konuda kendisinin de görüşünü belirtmesi⁴⁵
- Sîbeveyhi'nin Halil b. Ahmed'e muhalefet ettiği görüşleri⁴⁶

Sîbeveyhi'den sonra yazılan bir diğer eser de Müberred'e (öl. 285/898) ait *el-Muktadab* adlı eserdir. Eserin her ne kadar şerh olduğu söylene de⁴⁷ teknik açıdan bir şerh kitabı değildir. Eserin bu şekilde nitelendirilmesinin sebebi, müellifin konuları

⁴³ Benli, “Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası”, 359.

⁴⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 2/236-237, 293.

⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3/126.

⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1/361, 3/324.

⁴⁷ Bk. Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 338.

benimsediği genel bir yöntemle işleyiş tarzından kaynaklanmaktadır. Müberred bu yöntem ile konuları özet bir şekilde verip daha sonra konunun ayrıntılarına girmektedir.⁴⁸ Müberred'in kimi yerde kendisinden önceki dil bilginlerinin görüşüne de ayrı bir bab ayırdığı görülür.⁴⁹ Söz konusu eserde müellif konu bab başlıklarını kimi zaman çok uzun veya bir cümle şeklinde⁵⁰ kimi zaman da kısa vermekle⁵¹ yetinmiştir. Müberred, bazen Sîbeveyhi'nin görüşüne yer verip herhangi bir itirazda bulunmamakta, kimi konularda itiraz etmekte yeri geldiğinde de kendisini eleştirmektedir.⁵² Tüm bunlara baktığımızda Müberred de tıpkı Sîbeveyhi gibi eserini bir şerh gibi; bazı yerlerde uzun ve detaylı açıklamalarda bulunma, kendisinden önceki âlimlerin görüşlerine yer verip bazen eleştirme, bazen reddetme ve bazen de tasvip etme şeklinde te'lif ettiğini görebiliriz. Ancak her ne kadar Müberred, *el-Kitâb* 'ı referans alıyor ise de *el-Kitâb, Muktedab* 'ın asıl metni değildir. Netice itibari ile *el-Muktedab* bir şerh niteliğinde olup mahiyeti itibari ile ise mensur bir metindir.

İlk dönem yazılan nahiv/dil bilgisi eserlerinde konular genelde karışık ve dağınık olmaktadır. Ancak nahiv disiplininin zaman içerisinde sistemleşmesinden hareketle eserlerdeki konu tertibi de artık belli bir düzen ve sisteme oturmaktadır. Bunun ilk örneğini İbnü's-Serrâc'ın (öl. 316/928) *el-Usûl fi'n-nahv* adlı eserinde görebiliriz.⁵³ İbnü's-Serrâc, Sîbeveyhi ve Müberred'den biraz daha farklı olarak konu başlıklarını kısa ve net bir şekilde belirtmiştir.⁵⁴ İbnü's-Serrâc, Sîbeveyhi'nin ele aldığı konuları daha sistemli, sıralı ve kısa bir şekilde ele almaktadır.⁵⁵ Müellif, kimi konulara başlarken علم diye başlayarak okuyucunun dikkatini metne çekmeye çalışmaktadır.⁵⁶ Birçok nahiv müellifinde görebileceğimiz bu yöntem müelliflerin eserlerini öğretici bir gaye ile ele aldıklarını göstermektedir. İbnü's-Serrâc, nahiv ilmi geleneğinde konuları derleyip sistemli bir şekilde ele aldığı için çok önemli bir yere sahip olmuştur. Bundan hareketle kendisi hakkında “*Nahiv divane (dağınık) idi. İbnü's-Serrâc, onu yöntemi ile akıllandırdı*

⁴⁸ Bk. Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme (Kahire: Matâbi‘ul-Ehrâmi’t-Ticâriyye, 1415/1994), 1/308-316, 2/41-42, 45-58, 3/166.

⁴⁹ Bk. Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme, 3/127.

⁵⁰ Bk. Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme, 1/269, 271, 289, 401, 2/102.

⁵¹ Bk. Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme, 1/292, 328, 396, 2/45, 286.

⁵² Bk. Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme, 1/99-100.

⁵³ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 338.

⁵⁴ Bk. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 1/42, 51, 54.

⁵⁵ Bk. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 1/6.

⁵⁶ Bk. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 1/42, 54, 98, 315, 2/11, 79, 104, 3/8, 11.

(*derleyip toparladı*)'' denilmektedir.⁵⁷ İbnü's-Serrâc'ın eseri her ne kadar Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ta ele aldığı bilgileri ihtisar etme yönünde ise de yine *el-Kitâb* ve *el-Muktadab* gibi hacimli olma özelliğini bir nevi korumuştur. Artık ilerleyen dönemlerde nahiv ile ilgili daha kısa hatta mukaddime şeklindeki metinlerin sayısı artacaktır. Ancak eserin hacimli olması ilk dönemler için onun negatif bir yönünü yansıtmaz. İbnü's-Serrâc'ın kendisinden önceki *el-Kitâb* ve *el-Muktadab* gibi eserlere vakıf olması onun kendisine ait bir yöntem geliştirmesine yol açmıştır. Bu da onun daha önce dağıtık verilen nahiv konularını artık kendi eserinde daha sistemli ve düzenli vermeye çalışmasıdır.⁵⁸ Müellifin eserine baktığımızda da bu gayesini gerçekleştirdiğini görebiliriz.

İlk dönem nahiv eserlerinden sonra artık müellifler eserlerini biraz daha orta veya başlangıç seviyesindeki okuyucular için yazmaya gayret etmişlerdir. Bunlardan biri de *el-Cümel* müellifi Zeccâcî'dir (öl. 337/949). Zeccâcî'nin nahivdeki yöntemi vasattır.⁵⁹ *el-Cümel* de ilk dönem nahiv eserleri gibi biraz geniş hacimlidir. Ancak eserin geniş hacimli olması Zeccâcî'nin konuları uzattığı veya sade bir dil kullanmadığı anlamına gelmez. Aksine müellifin bu eserinde sade bir dil kullanmaya gayret ettiği söylenebilir. Bunu daha eserinin en başında kelime türleri ve tanımlarında rahatlıkla görebiliriz.⁶⁰ Binaenaleyh Zeccâcî, bir bab altında verdiği konuyla alakalı açıklama gereği duyduğu bir mesele varsa buna ayrı bir bab ayırarak konuyu açıklamaktadır.⁶¹ Burada müellif esas konu içerisinde diğer bir konuyu anlatarak konunun karmaşık bir hale gelip sadeliğinin bozulmasının önüne geçmeye çalıştığı söylenebilir. Müellif konu ile ilgili verdiği örneklerde de yine bu sade üslubunu korumayı başarmıştır. Her ne kadar eserinin genelinde bab başlıklarını kısa veren Zeccâcî diğer yerlerde de bab başlığını kısa verebiliyor iken -nitekim metin içerisinde örneğine rastlanabilir-⁶² uzatmayı tercih ettiği görülür.⁶³ Ancak bütün bunlar, eserin genelinde görülen sade üsluba gölge düşürmemektedir. Tantâvî, söz konusu eser için “*Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ının doğuda önemi olduğu kadar bu kitabın da batıda bir o*

⁵⁷ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 1/5.; Hüseyin Yazıcı, “İbnü's-Serrâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 205.

⁵⁸ Mehmet Şirin Çıkar, “Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnü's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği”, *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 354.

⁵⁹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 2/160.

⁶⁰ Bk. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Cümel fi'n-nahv*, thk. Ali Tevfik el-Hamed (b.y.; Dâru'l-Emel, 1404/1984), 1.

⁶¹ Bk. Zeccâcî, *el-Cümel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 57.

⁶² Bk. Zeccâcî, *el-Cümel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 45.

⁶³ Bk. Zeccâcî, *el-Cümel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 41, 51, 111.

kadar önemi var'' demiştir.⁶⁴ Zeccâcî'nin bir diğer eseri de *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv* adlı eseridir. Müellif bu eserini bir mukaddime ve 23 kısa bab şeklinde te'lîf etmiştir. Özellikle nahiv illetlerini açıklamak için te'lîf etmiş olduğu bu eserde nahiv delillerini açıklamak ve nahvin inceliklerini ortaya çıkarmak gayesini de gütmüştür. Müellif söz konusu eserinde Basra ve Kûfe dil okullarının nahiv ile ilgili görüşlerine yer verip değerlendirmesini de yapmaktadır.⁶⁵ Zeccâcî, daha eserinin en başından kendine ait tartışmalı bir yöntem ile (soru cevap şeklinde) konuyu anlatmaya çalışmakta⁶⁶ ve bu yöntemi de eserinin geneline uygulamaktadır. Müellif, eserde; nahvin illetlerini, gerekçelerini, delillerini ve görüşlerini açıklarken bunu oldukça felsefî bir şekilde gerçekleştirmektedir. Eserinin birçok yerinde Zeccâcî, kendisinden önceki müellifler gibi diğer âlimlerin görüşlerine ve Basra-Kûfe ekollerinin tutumuna sıkça yer vermektedir.⁶⁷ Şevkî Dayf esere yazdığı mukaddimesinde, Mâzin el-Mübârek'in bu eseri fark etmeden önce, nahiv illetleri hakkında yazan ilk müellifin İbn Cinnî olduğu zannedildiğini ifade etmektedir.⁶⁸

Zeccâcî'nin *el-Cümel* ve *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv* eserleri arasında bir kolaylığa sahip olarak te'lîf edilen bir diğer eser, İbn Cinnî'nin *el-Luma' fî'l-'Arabiyye* adlı eseridir.⁶⁹ Eserin kolay, açık ve kısa üslubundan dolayı te'lîfinden sonra uzun bir müddet ilim meclislerinde okutulmuştur.⁷⁰ Eserin bir tahkikini yapan Semîh Ebû Muğlî, İbn Cinnî'nin *el-Luma'* eserinde uyguladığı metotları şu şekilde tespit etmiştir: İbn Cinnî, bu eserde önemli gördüğü bir konuyu ele almayı önemli olmayan bir konuya ise değinmemeyi tercih etmektedir. Kendi ekolü olan Basra'dan olsun veya olmasın doğru olduğunu düşündüğü bir görüş varsa onu sunmaktan çekinmemiştir. Yine müellif kıyasa uygun bir kural var ise onu almayı tercih etmiştir. İbn Cinnî, herhangi bir konuda kendisi ile delil getirilmeyen sıradan örnekler vermiştir. İstılahların tanımında da ibarenin net ve kısa olmasına, efradını câmi' ağyarını da mâni' etmesine önem vermiştir. Müellif gereksiz tekrardan kaçınıp bir başlıkta ele aldığı konuyu başka bir başlık altında tekrar

⁶⁴ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 174.

⁶⁵ Bk. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1399/1979), 38.

⁶⁶ Bk. Zeccâcî, *el-Îzâh*, thk. Mâzin el-Mübârek, 42.

⁶⁷ Örnekler için bk. Zeccâcî, *el-Îzâh*, thk. Mâzin el-Mübârek, 49-51, 56-59, 70, 76, 84, 100-102.

⁶⁸ Zeccâcî, *el-Îzâh*, thk. Mâzin el-Mübârek, 3.

⁶⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 341.

⁷⁰ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Lüma' fî'l-'Arabiyye*, thk. Semîh Ebû Muğlî (Amman: Dâru Mecd Lâvî, 1988), 3.

vermekten kaçınmıştır. Söz konusu eserde İbn Cinnî, daha önce nahiv terminolojisinde kullanılmayan bazı yeni kavramlar da ortaya koymuştur.⁷¹

İlk dönem nahiv disiplini merkezinde yer alan mensur metin türü eserlere baktığımızda genel olarak şerh niteliğinde olduklarını ancak merkezlerinde herhangi bir metin olmadığı için teknik açıdan şerh olmadıklarını ifade edebiliriz. İlk dönem kimi nahiv eserlerinin bu şekilde olması, onların eğitim-öğretim yöntemi ve gayesi ile yazılmaktan ziyade daha bilimsel ve mütehasıs kişilere yönelik yazılmasından kaynaklanır. Bundan dolayı her ne kadar konulu/bablı bir şekilde ele alınmaya çalışılsa da eserlerdeki nahiv konularının sınırları net ve belirgin olmayıp müellifler ele aldıkları konuları da daha ağdalı bir dil ile ifade etmeye çalışmışlardır. Buna karşın İbnü's-Serrâc, Zeccâcî, İbn Cinnî gibi âlimlerden itibaren nahiv konuları artık daha kolay ve öğretici bir üslupla ele alınmaya başlanmıştır. Ancak bütün bunlar kısa metinlerin hiç olmadığı anlamına gelmez. Nitekim ilk dönemlerden itibaren hem nitelik hem teknik açıdan tam olarak mensur metin dediğimiz kısa çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunlar örneklerini verdiğimiz eserler kadar ilk dönem nahiv literatüründe merkezi bir konum işgal edememişlerdir. Nahvin pedagojik bir gayeye dönüştüğü ve ilim meclislerinin arttığı sonraki dönemlerde ise artık kısa mensur metin türünde çoğunlukla *mukaddime* olarak isimlendirilen eserler nahiv literatürünün merkezi konumunda yer almaya başlamıştır.

İlk dönem yapılan mukaddime tarzı çalışmalarından biri Halef el-Ahmer'in (öl. 180/796[?]) *Mukaddime fi'n-nahv* adlı eseridir. Daha eserinin en başında müellif kendisini *Mukaddime*'yi yazmaya iten sebebin nahivcilerin eserlerini uzun bir şekilde ve eserlerinde nahiv illetlerini çokça zikretme şeklinde te'lîf etmeleri olarak ifade etmektedir. Halef el-Ahmer, eserinde müptediler için ihtisârın ne kadar önemli olduğunu ve kendisinin de bunu gaye edinip yine öğretici bir gaye ile eserini yazdığını söylemektedir.⁷² Görüldüğü gibi daha ilk eserlerin gün yüzüne çıktığı dönemlerden itibaren kimi âlimler metin türü eserlerde şerh tarzındaki uzun ve detaylı te'lîf yöntemine dikkat çekmektedir. Hatta ilk muhtasar mensur nahiv metninin *Mukaddime fi'n-nahv* olduğunu söyleyenler de vardır.⁷³ Ancak Nihad M. Çetin söz konusu *Mukaddime fi'n-*

⁷¹ Bk. İbn Cinnî, *el-Lüma'*, thk. Semîh Ebû Muğlî, 12.

⁷² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi'n-nahv*, thk. İzzeddin et-Tenûhî (Şam: Kültür Bakanlığı, 1381/1961), 33-34.

⁷³ Cum'a, *Usûlü't-te'lîf fi mesâdiri't-turâsi'n-nahvi'l-'arabî*, 68.

nahv eserinin Sîbeveyhi'den önce vefat eden Halef el-Ahmer'e ait olduğuna -özellikle önsözünden hareketle- şüphe ile yaklaşılması gerektiğini söylemektedir.⁷⁴

Şimdiye kadar birkaç örnek ile genel bir tablo şeklinde verdiğimiz ilk dönem nahiv literatüründeki te'lîf yöntemi konusunu özetleyecek olursak eserlerin çoğunun şerh niteliğinde ancak metin türünde olduğunu ifade edebiliriz. Nahiv disiplini merkezi konumda yer alan eserlerin çoğu şerh türü eserler gibi uzun ve geniş açıklamaları ihtiva etmektedir. Hatta kimi zaman mahiyeti itibarı ile geniş olan bu eserlere defalarca şerhler yazıldığı da olacaktır. Bütün bunların farkında olan kimi âlimler daha muhtasar ve öğretmeye yönelik; sade, kolay ve anlaşılır bir dil kullanarak kısa ancak verimli bilgiler ile donatılmış mensur metinler te'lîf etmeye yönelmişlerdir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki şerh niteliğindeki geniş hacimli mensur metin türü eserlerin te'lîfi hiçbir zaman son bulmuş değildir.

Halef el-Ahmer'den sonra te'lîf edilen bir diğer muhtasar mensur metin ise İbn Sa'dân el-Kûfî'ye (öl. 231/846) ait *Muhtasari'n-nahv* adlı eserdir. Müellif bu eserinde Kûfe ekolünün nahiv ile ilgili görüşlerini, delillerini, illetlerini ve hükümlerini ele almıştır.⁷⁵ İbn Sa'dân bu muhtasar metinde oldukça sade, yalın ve kısa bir üslup kullanmıştır. Öyle ki çoğu başlığın konusu bir sayfayı bile geçmemektedir.⁷⁶

Nahivle ilgili te'lîf edilen bir başka eser de Abdulkâhir el-Cürcânî'ye (öl. 471/1078-1079) ait *el-'Avâmilü'l-mîe* adlı eserdir.⁷⁷ Müellif bu eserde oldukça sade ve kısa bir dil kullanmıştır. Eserin bütününde verdiği bilgiler nahivdeki âmiller ile ilgilidir. Cürcânî, konular arasında son derece başarılı bir bablandırma yaparak konuların okuyucunun zihninde iyice yer etmesine imkân sağlamıştır. Söz konusu muhtasar mensur metin, öğreticiliği sayesinde te'lîf edildiğinden günümüze kadar kesintisiz bir şekilde medreselerde okutulan temel eserler arasında yerini korumayı başarmıştır. Aynı isimle te'lîf edilen bir diğer eser de Birgivî'ye (öl. 981/1573) aittir. Cürcânî'den sonra te'lîf edildiği için esere *el-'Avâmilü'l-cedîd* de denilmektedir.⁷⁸ Birgivî, konuları bablara ayırıp bu babları da kısımlara ayırmak şeklinde konuları ele almaktadır. Müellif, öğretici bir

⁷⁴ Nihad Mazlum Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 26.

⁷⁵ Abdünnâsir İsmâil 'Assâf, "Nezarâtün fî -Muhtasari'n-nahv- lib'ni Sa'dân el-Kûfî (H. 161-231)", *Mecelletü Mecma'i'l-luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşk* 89/4 (2016), 913.

⁷⁶ 'Assâf, "Nezarâtün fî -Muhtasari'n-nahv-", 914.

⁷⁷ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 378.

⁷⁸ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 385.

gaye ile yazdığı eserinde sade ve kısa bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Birgivî, eserinin genelinde sadece iki ayetle istişhad etmiştir.⁷⁹

Mensur metin türünün en çok bilinen ve okutulan örneklerinden bir diğeri de İbn Âcurrûm'un (öl. 723/1323) *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye* adlı eseridir. Müellifin esas adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî'dir.⁸⁰ Âcurrûm, Berberî dilinde *sofu* ve *fakir* anlamlarına gelmektedir.⁸¹ Müellif eserini son derece kısa ve veciz bir şekilde te'lîf etmiştir. Kullandığı dil gayet basit olduğundan nahiv ilmine yeni başlayanlar için son derece kolay ve anlaşılır muhtasar mensur bir metindir.

Mensur metin türünde te'lîf edilen diğer eserleri şu şekilde sıralamamız mümkündür:⁸²

el-Mukaddime, İbn Bâbeşâz (öl. 469/1077)

el-Mufasssal, Zemahşerî (öl. 538/1144)

Kitabü'l-fusûl fi'l-'Arabiyye, İbnü'd-Dehhân (öl. 569/1173)

el-Mukaddimetü'l-Cezûliyye, el-Cezûlî (öl. 607/1210)

el-Fevâidü'l-mahviyye, İbn Mâlik (öl. 672/1274)

el-Kâfiye, İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249)

Muğni'l-lebîb, İbn Hişâm (öl. 761/1360)

Selâsü resâil fi'n-nahv, İbn Hişâm (öl. 761/1360)

Şüzûrû'z-zeheb, İbn Hişâm (öl. 761/1360)

Katrü'n-nedâ, İbn Hişâm (öl. 761/1360)

el-Kavâ'idü'l-Busrâviyye, el-Busrâvî (öl. 871/1466)

et-Tuffâhe fi'n-nahv, Ebû Ca'fer en-Nahhâs (öl. 338/950)

İzhârü'l-esrâr, Birgivî (öl. 981/1573)

⁷⁹ Nidrâ Ali Abbâs, "el-'Avâmilü'l-cedîde fi'n-nahv li Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî -Dirâsetün ve tahkîkün-", *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* 1 (Mart 2009), 349-350.

⁸⁰ Hulusi Kılıç, "İbn Âcurrûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 19/295.

⁸¹ Es'ad, *el-Vesît*, 171.

⁸² Demirayak, *Arap-İslâm Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 341-387.

Nahiv literatüründe bir te'lîf yöntemi olan *mensur metin* ile ilgili verdiğimiz örnek eserlerden hareketle konuyu şu şekilde özetleyebiliriz:

- Nahiv ilminin ilk eserleri mensur metin türünde yazılmıştır. Şerh, hâşiye, muhtasar türü yazım yöntemlerinin merkezinde metin olduğundan bunların gün yüzüne çıkması için ilk önce farklı nitelikler ile donatılmış metinlerin sayısının hatırı sayılır olması gerekmektedir.
- İlk dönem mensur metin yöntemi ile yazılan eserlerin çoğu şerh niteliğinde geniş hacimli ve detaylı açıklamalar şeklinde te'lîf edilmiştir. Bunun farkına varan kimi âlimler daha ilk te'lîflerin ortaya çıktığı dönemlerden itibaren mukaddime tarzı muhtasar eserlere dikkat çekmiş ve bu yöntemden hareketle konuları oldukça özet bir şekilde sade bir dil kullanarak müptedilere yönelik öğretici bir gaye ile yazmaya çalışmışlardır. Hicrî 5. asırlardan itibaren ise bu tür eserlerin sayısı artacaktır.
- İlerleyen dönemlerde kısa mensur metinler konuları bütün kapsamıyla ifade etmede zayıf kalınca söz konusu metinlerin şerh edilmelerine ihtiyaç duyulmuştur. Hatta bazen şerhin şerhinin de yapıldığını ileriki konularda göreceğiz.
- Kimi müellifler eserini müptedilere yönelik öğretici bir gaye ile yazarken kimisi de mensup olduğu nahiv ekolünün nahiv ile ilgili hükümlerini, delillerini, görüşlerini serdetmek için yazmıştır.
- Nahiv konularını ele almada genellikle bab yöntemi kullanılmıştır. Bazı müellifler babları çok kısa verirken bazıları da neredeyse cümle olacak türde uzun bir şekilde vermiştir.
- Özellikle ilk dönem nahiv eserlerinde müellifin kendisinden önceki âlimlerin görüşlerine çokça yer verdiğini; bu görüşleri kimi zaman kabul ettiğini kimi zaman eleştirdiğini kimi zaman da reddettiğini görebiliriz.
- Mensur metin yöntemini tam olarak yansıtan ve muhtasar⁸³ denilen eserlerin çoğu yöntem olarak birbirine yakın olmaktadır. Bu tarz mensur metinlerde genellikle sade, yalın ve basit bir dil kullanılmaktadır. Genellikle öğretici bir gaye ile yazılan

⁸³ Burada bir te'lîf yöntemi olan, merkezdeki bir metnin ihtisar edilip yazılması değil metnin hacminin küçük ve kısa olmasından hareketle *kısa* manası kastedilmektedir. Bir te'lîf yöntemi olan '*Muhtasar*' konusuna yeri geldiğinde değinilecektir.

bu eserlerde konular özet bir şekilde, tanımlar kısa ve efradını câmi‘ ağıyarını mâni‘ edecek bir tarzda verilmektedir. Konu ile alakalı verilen örneklerin çoğu basit ve kısa cümleler şeklinde olmaktadır. Kimi zaman şiirle örnek verileceği zaman da genelde konu ile alakası olan tek bir beyit verilmekte, ayet ile örnek verileceği zaman ise yine sadece konu ile ilgili, çoğu zaman ayetin bir kısmı verilmektedir. Nahiv literatüründeki mensur metinlerde hadis örnekleri ise oldukça azdır.

1.1.1.1. Nesirde Konuların Tertibi

Müellifler, eserlerini bir takım gaye ve ilkelerle meydana getirirler. Yazar, ortaya koymak istediği eserini de gelişigüzel değil belli kriterlerle, ilkelerle ve yöntemlerle yazmaktadır. Konuların okuyucun zihninde iyice yer etmesi için gayret eden müellifler önemli gördükleri bazı hususlara riayet etmeye çalışmışlardır. Bunlardan bazıları da eserdeki konuların ele alınışı, konuların sıralanışı, nasıl kategorize edildiği gibi temel hususlardır. Her müellifin kendine ait bir takım yöntemleri vardır. Kimi müellif konuları kelimelerin işlevine göre (âmil-ma‘mûl-fâil-mübtedâ vb.) kimi türüne göre (isim-fiil-harf) kimi de i‘râb türüne göre (merfû‘ât-mansûbât-meczûmat) vb. gruplandırmak suretiyle te’lîf etmiştir.

1.1.1.1.1. Kelimenin İşlevine Göre

Bu tür tertip yönteminde müellif, konuları kelimenin cümle içerisindeki işlevine/görevine göre gruplandırmak suretiyle vermektedir. Kelimenin cümle içerisindeki işlevi *mübtedâ*, *haber*, *fâil*, *mef‘ûl* vb. olabilir. Müellif, her bir unsur için ayrı bab oluşturmak yerine aynı gruptan olan türleri tek bir bab altında da verebilmektedir.⁸⁴ Örneğin müellif; *mef‘ûlün fih*, *mef‘ûlü mutlak*, *mef‘ûlü leh* gibi ayrı bab oluşturmak yerine bunları *mef‘ûl* babı altında verdiği olmuştur.⁸⁵ Ancak eserin hacmini geniş tutan

⁸⁴ Gânim Kudûrî el-Hamd, ‘‘Menâhicü’t-te’lîfi’n-nahvî -‘arzûn ve münâkaşetün-’’, *Âfâku’s-Sakâfeti ve’t-Turâs* 14/44 (Aralık 2003), 45.

⁸⁵ İbn Hişâm (öl. 761/1360), *Katrü’n-nedâ* adlı eserinde *mef‘ûl* konusunu bab şeklinde ele almıştır. Müellif, bu bab altında sadece *mef‘ûlün bih* değil; *mef‘ûlün bihe* bağlı *münâda*, *terhîm*, *istiğâse* konularını hatta diğer *mef‘ûl* türleri olan *mef‘ûlün fih*, *mef‘ûlü mutlak*, *mef‘ûlü leh* ve *mef‘ûlü meah* konularını da dâhil ederek ele almıştır. Müellifin bu metodu seçmesinin nedeni, *mensur metin* türünden olan eserini muhtasar bir şekilde yazmasıdır. Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Katrü’n-nedâ ve bellü’s-sadâ*, thk. Ebû’l-Hasen Ali b. Sâlim Bavezîr (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1420/1999), 24-26.

kimi müellifler, ihtisara ihtiyaç duymadığından her bir benzer türler için ayrı bab oluşturmayı tercih etmiştir. Bu tertip yöntemi, nahiv literatüründe en çok kullanılan yöntemlerden biridir.⁸⁶ Ancak bu yöntemi kullanan müellifler, bununla sınırlı kalmayıp başka yöntemler de kullandıkları olmuştur.

1.1.1.1.2. İ‘râb Çeşidine Göre

Bu yöntemde müellif, eserindeki konuları, *i‘râb* türünü ön plana çıkararak sıralamaktadır. *İ‘râb*ın olmadığı yerde *binâ* olduğu için, söz gelimi her iki konu birbiriyle bağlantılı olduğundan bu tür tertip yönteminde genellikle *i‘râb* konusuyla birlikte *binâ/mebni* konusuna da yer verilmektedir. Eserde *i‘râb* ve *binâ* konuları bir veya birer bab halinde ele alınmakta diğer bablarda ise teker teker *merfû‘* isimler, *mansûb* isimler, *mecrûr* isimler vs. ele alınmaktadır.⁸⁷ Konuların bu şekilde tertibinde bazen *i‘râb* konusuyla alakalı olan diğer konular da bu bablar altında verilebilmektedir. Örneğin müellif; *sıfat*, *bedel*, *tekit vb.* konuları *i‘râb*ta kendisinden öncesine bağlı oldukları için söz konusu konuları *i‘râb* bahsinde veya *i‘râb* bahsinden hemen sonra verebilmektedir.⁸⁸

1.1.1.1.3. Kelimenin Türüne Göre

Arapçada bilindiği üzere kelimeler; isim, fiil ve harf olmak üzere üç türdür. Buradan hareketle kimi müellifler, eserlerindeki konuları kelime türüne göre sıralayarak ele almaktadır. Müellif, bir babı *isim* bir babı *fiil* bir diğer babı da *harf* türüne göre belirleyerek eserini tertip etmektedir. Daha önceki yöntemlerde olduğu gibi bu yöntemde de müellif sadece kelime türünü vermekle yetinmemekte konu içerisinde bağlamdan hareketle farklı konulara da değinebilmektedir.⁸⁹

⁸⁶ Hamd, “Menâhicü’t-te’lîfî’n-nahvî”, 45.

⁸⁷ İbnü’l-Hâcib’in (öl. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserinde bu yöntemin örneğine rastlamak mümkündür. Müellif, eserinde *i‘râb* konusu ile ilgili her biri ayrı ayrı *merfû‘ât*, *mansûbat* ve *mecrûrat* konularını vermektedir. Bunları bitirdikten sonra ise *mebni* konusuna geçiş yapmaktadır. Bk. Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâ‘ir (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 2010), 11-32. Aynı yöntemi daha bariz bir şekilde uygulayan bir diğer müellif de İbn Hişâm’dır (öl. 761/1360). Müellif, *Şüzûrû’z-zeheb fî ma‘rifeti kelâmi’l-‘Arab* adlı eserinde her ne kadar diğer tertib yöntemlerini kullanmışsa da -ki bu bir takım konularda bazen kaçınılmaz olmaktadır- *i‘râb türüne göre* konuları sıralama yöntemini çok net bir şekilde uygulamıştır. Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Şüzûrû’z-zeheb fî ma‘rifeti kelâmi’l-‘Arab* (Kahire: Dâru’s-Selâme, 1428/2007), 26-56.

⁸⁸ Örnek için bk. Zeccâcî, *el-Cümel*, thk. Ali Tevfik el-Hamed, 13.

⁸⁹ Bu yöntemin en bariz örneğini Zemahşerî’nin (öl. 538/1144) *el-Mufasssâl* adlı eserinde görebiliriz. Müellif, eserini sırasıyla *isimler*, *fiiller*, *harfler* ve *müşterek* kısımlarına ayırmıştır. Her bir kısım altında

1.1.1.1.4. Asıl/Umde ve Kayd/Fazla Durumuna Göre

Arapçada cümle, isim cümlesi olsun fiil cümlesi olun iki temel unsurdan oluşur. Bunlar *müsned ve müsnediün ileyhtir*.⁹⁰ Bu iki öge cümlelerin temel unsurlarıdır. Bu temel unsurlar dışında kalan öğelere/unsurlara ise *kayd* (قيد) veya *fazla* (فضلة) denilmektedir.⁹¹ Dolayısıyla cümle *asıl/umde* olmadan gerçekleşmez ama *kayd* veya *fazla* (فضلة) olmadan meydana gelebilir. Asıl ve fer‘/kayd durumu sadece cümleyi oluşturan unsurlar arasında değil; kelimedeki cinsiyet (tezkîr-te’nîs), nekirelik ve ma‘rifelik, sayı,⁹² i‘râb (ref‘, nasb, cerr, cezm) vb. türlerde de söz konusu olabilir.

Bunları göz önünde bulunduran kimi nahivciler eserlerindeki konuları ögenin *asıl-fer‘* olup olmadığına göre te’lîf etmişlerdir. Bu tip konu tertibi yönteminde müellif asıl olduğu için cümle öğeleri konusunda fâil ve mübtedâyı mef‘ûl, hâl, temyîz, istisna vb. diğer konulara; i‘râb konusunda merfû‘âtı mansûbat, mecrûrât ve meczûmâta; mârifeyi nekireye; müzekkeri müennese vb. takdim edebilmektedir.⁹³

Nahiv literatüründe mensur metin şeklinde te’lîf edilen eserlerde konu tertibi bunlardan ibaret değildir. Kimi müellifler bu yöntemlerin tümünü kimileri de sadece bir veya bir kaçını eserlerine uygulamışlardır. Zira tek bir yöntemin esere uygulanması

kelimenin türüyle alakalı olan hemen hemen bütün konuları eksiksiz bir biçimde vermeye çalışmıştır. Müellif; *isim* konusu altında *mu‘rab isimler*, ardından konuyla alakalı *merfû‘ât*, *mansûbat* ve *mecrûrât* konularını vermekte, bunlardan sonra ise *mebni* konusunu ele almaktadır. Yine fiil ve harfler kısmında da konuyla bağlantılı diğer meselelere yer vermiştir. Zemahşerî, daha eserinin mukaddimesinde nasıl bir yöntem takip ettiğini izah etmektedir. Bk. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî sinâ‘ati'l-i‘râb*, thk. Ali Bû Mülhim (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 20. Burada esas ifade etmemiz gereken husus, *el-Mufasssal* örneğinde gördüğümüz gibi, bir müellif, eserindeki konuların tertibini yaparken çoğu zaman tek bir yöntem ile sınırlı kalmamakta aksine konuyla ilgili en iyi yöntemi tespit edip konuları ona göre getirmeye çalışmaktadır. Zaten müellifin farklı meseleleri ihtiva eden ve her biri farklı mahiyet ve nitelikte olan konuları tek bir yöntem ile sıralaması neredeyse imkânsız denecek kadar güçtür.

⁹⁰ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, thk. Abdülmün‘im Ahmed Herîdî (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1402/1982), 1/160.

⁹¹ Hamd, “Menâhicü't-te’lîfi'n-nahvî”, 48.

⁹² Aktaş, *Arapçada Asıl ve Fer‘ Nazariyesi*, 13-19.

⁹³ Bu tertip yöntemini kullanan müelliflerden biri Süyûtî'dir (öl. 911/1505). Müellif *Hem‘ü'l-hevâmi* adlı eserinde nahiv konularını bu yöntem ile tertip etmiştir. Süyûtî, eserini bir mukaddime ve yedi kitaba taksim ederek mukaddimeyi; kelime ve kısımları, kelim, cümle, kavf gibi konulara ayırmış birinci kitapta ise *umdeleri* esas almıştır. Birinci kitapta umdeleri önceleyen müellif ikinci kitabında ise *fazla* (فضلة) olan konuları ele almıştır. Bu tertip yöntemini Süyûtî gibi *asıl* ve *fazla* (فضلة) isimlendirmesi şeklinde net olarak olmasa da kısmen kullanan müellifler vardır. Örneğin, İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinin şerhi İbn Akîl'in hâşiyesi olan *Hudârî* de müellif, İbn Mâlik'in hem *Elfiyye*'de hem de diğer eserlerinde *mübtedâ* konusunu diğer konulardan önce getirmesini mübtedânın merfû‘atta *asıl/umde* olmasıyla açıklamaktadır. Bk. Muhammed b. Mustafa b. Hasan el-Hudârî, *Hâşiyetü'l-Hudârî ‘alâ Şerhibni ‘Akîl ‘alâ Elfiyyetibni Mâlik*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâ‘î (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2003), 1/166.

oldukça zordur. Çünkü her bir nahiv konusunun mahiyeti, niteliği birbirinden çok farklı olabilmekte bazı konuların birlikte ele alınması bazı zorluklara yol açabilmektedir. Örneğin temyîzin -nekire olduğu için- nekire konusu altında verilmesi konunun esas önemli noktası olan *temyîzin mansûb olması* özelliğinin arka planda kalmasına sebep olabilmektedir. Yine merfû‘ olan muzâri fiilin, kendi cinsinden olan mâzi ve emir fiilden ayrı olarak mahiyeti isim olan mübtedâ ile -merfû‘ oldukları için- aynı başlık altında verilmesi, karışıklığa yol açabilmektedir. Dolayısıyla şunu ifade edebiliriz ki *mensur metin* türü eserlerde konuların ele alınış yöntemleri bu tarz farklılıklardan dolayı eserin bütününde standart olmayıp konuyu en iyi açıklayacak yöntemin seçilmesiyle eserde birden fazla yöntem tercih edilebilmektedir.

1.1.2. Manzum Metin

Nazım kelimesi sözlükte; *toplamak, te’lîf, bir şeyi diğer bir şeye eklemek*,⁹⁴ *düzenlemek*⁹⁵ gibi anlamlara gelmektedir. İstilah anlamı ise; *kelimeleri ve cümleleri aklın gerektirdiği şekilde manaya uygun bir düzenleme ile te’lîf etmektir*.⁹⁶

Arap kültüründe şiirin önemi ve seviyesinin ne derece iyi olduğu tartışmasız bir gerçektir. Bu olgu sadece siyasi, sosyal, dinî ve kültürel alanda değil ilmî alanda da bir o kadar mükemmel bir şekilde kendini gösterecektir. Bazı Arap edebiyatçıları ve tarihçileri *didaktik şiir* olgusunun Abbasiler döneminde var olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu olgunun kaynağının ve yapısının ne olduğu hakkında ihtilaf etmişlerdir. Kimi söz konusu didaktik şiiri yabancı kaynaklara kimi de Arap kaynaklara dayandırmıştır. Bazıları ise didaktik şiiri, şiir türlerinden sayarken kimisi de bu tarz şiiri, şiir dairesi haricinde tutmuştur.⁹⁷ Didaktik şiirin örneklerine, Cahiliye döneminde ve Emeviler döneminde rastlanabilir. Bununla birlikte Abbasiler döneminde didaktik şiir birçok ilim ve sanat alanlarında da yaygınlaşmıştır.⁹⁸

⁹⁴ Fîrûzâbâdî, “nazm”, 1162.; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, “n-z-m”, *Muhtârü’s-Sihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed (Sayda: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1420/1999), 313.; İbn Manzûr, “n-z-m”, 12/578.; Mustafa vd., “nezame”, 2/933.; Zebîdî, “n-z-m”, 33/496.

⁹⁵ Mustafa vd., “nezame”, 2/933.

⁹⁶ Cürcânî, “nazm”, 242.

⁹⁷ Bk. Halid el-Halbûnî, “eş-Şi’rû’t-ta’lîmî -Bidâyetühû, tetavvürühû, sümâtühû-”, *Mecelletü Câmi’ati Dimaşk* 22/3-4 (2006), 88.

⁹⁸ Hasan b. Abdillâh b. Muhammed el-Ganîmân, *el-Manzûmâtü’n-nahviyye ve eserüha fî ta’lîmi’n-nahv* (Riyad: Câmi’atü’l-Melik Suûd, ts.), 15-16.

İlk dönem nahiv âlimleri, dilin öğretimindeki bazı zorlukların önüne geçmek ve nahiv literatürünün yayılması için büyük çaba harcamışlardır. Ancak hicrî ilk asırlarda nahiv literatüründe yaygın olan yöntem *nesir* yöntemi idi. Bunun farkında olan kimi âlimler nahvin öğretimini kolaylaştıracağını ve kurallarını kolay ezberletebileceğini düşündükleri *nahivde nazım* yönteminin mümkün olduğunu düşündüler.⁹⁹ Bu düşüncelerini de yaklaşık hicrî ikinci asrın sonlarında gerçekleştirmeye başladılar. Nahiv âlimlerinin bu gayretleri hicrî altıncı asırda olgunlaşmış ve sonrasında da yayılmaya devam etmiştir. Böylece nahiv ilminin bütün konularını kapsayan çeşitli manzum metin yöntemiyle yazılan eserler ortaya çıkmıştır. Öyle ki bu büyük gayretler neticesinde hicrî onuncu asrın sonlarına kadar manzum metin türünde yaklaşık 140 eser yazılmıştır.¹⁰⁰

Nahiv literatüründe manzum metin yönteminin ilk örneğinin hicrî ikinci asrın sonlarına doğru Ebû Osman el-Mâzinî (öl. 249/863) tarafından zâid harflerle ilgili nazmedilen bir beyitte olduğunu söyleyenler vardır.¹⁰¹ Buna mukabil söz konusu yöntemi ilk kullanan kişinin Mâzinî'den daha erken dönemde yaşamış olan Halîl b. Ahmed (öl. 175/791) olduğunu ve bunun iki beyit olup atıf harfleriyle ilgili olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁰² Ancak bu görüşe kimi şüphe ile yaklaşmış¹⁰³ kimi de bu görüşün sahil olmadığını delilleriyle ifade etmiştir.¹⁰⁴

Nahiv literatüründe manzum metin yöntemiyle yazılan eserlerden biri, Ahmed b. Mansûr b. Ağerr el-Yeşkurî'ye (öl. 370/980-981) ait 2911 beyitten oluşan eserdir. Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/134), *Tezkiretu'n-nuhât* adlı eserinde müelliften şöyle nakletmektedir: “*Bu urcûzeyi yazmaya niyet ettiğimde beni çok uzun ve çok kısa yazmaktan vazgeçiren, benden önce yazılan bunun gibi birçok örnek buldum. Böylece ben kısa ve uzun arasında orta bir yolu tercih ettim.*”¹⁰⁵ Ebû Hayyân söz konusu eserinde bu urcûzeden yaklaşık 185 beyit zikretmektedir. Yeşkurî'nin sözlerine baktığımızda kendisinin de ifade ettiği gibi ondan önce manzum metin türünde te'lîf edilen birçok eser

⁹⁹ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 14.

¹⁰⁰ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 2.

¹⁰¹ İlgili görüş için bk. Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 17.

¹⁰² Sülemî, “el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşî ve'takrîrât fî't-te'lîfi'n-nahvî”, 251.

¹⁰³ Bk. Sülemî, “el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşî ve'takrîrât fî't-te'lîfi'n-nahvî”, 251.

¹⁰⁴ Bk. Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 18-19.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *Tezkiretü'n-nühât*, thk. Afîf Abdurrahman (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 670.

mevcuttur. Bu da daha önce ifade edildiği gibi nahiv literatüründe manzum metin türünün hicrî ikinci asrın sonlarına doğru başladığını teyit etmektedir.¹⁰⁶

Yeşkurî'den kısa bir süre sonra nahivde manzum metin yöntemiyle yazan bir diğer müellif İbnü'n-Nahvî'dir (öl. 513/1119). Müellifin esas ismi Ebü'l-Fazl Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf et-Tevzerî'dir. Ancak derslerinde nahiv ilmine verdiği ağırlıktan dolayı nahve nispetle kendisine İbnü'n-Nahvî denilmiştir. İbnü'n-Nahvî meşhur *el-Kasîdetü'l-münferice*'nin de müellifidir.¹⁰⁷ Kaynaklarda, İbnü'n-Nahvî'nin *el-Yûsufiyye* adını verdiği ve yaklaşık 40 beyitten oluşan manzum bir nahiv eseri geçmektedir.¹⁰⁸ Müellif eserini oldukça sade ve basit bir dil kullanarak nazmetmiştir. İlk bablarını cerr, nasb ve cezm harflerine ayırmış¹⁰⁹ ardından sırasıyla kelim, fâil, mef'ûlün bih, nâib-i fâil, muzâfun ileyh, atıf, sıfat, nida ve mübtedâ-haber bablarını ele almıştır.¹¹⁰ Müellif her konuyla ilgili oldukça az ve özet bilgi vermekte kimi konularda bir veya birkaç beyitle yetinmektedir.

İbnü'n-Nahvî ile aynı dönemde yaşamış ve nahiv ile ilgili manzum metin te'lîf eden diğer bir müellif el-Harîrî'dir (öl. 516/1122). Harîrî'nin gramere dair bu eserinin adı *Mülhâtü'l-i'râb*'tır.¹¹¹ Müellif, bu eserini 377 beyit halinde te'lîf etmiştir. İlk babı *kelam* olan esere başlamadan önce birkaç beyitle giriş yapmıştır.¹¹² Ardından ilk babı kelama ayıran müellif bu bab altında sadece kelamın tanımını ve çeşitlerini vermiştir. Kelam babından sonra *isim* babında da ismin alametlerini ve birkaç isim örneği vermekle yetinmiştir. Yine hemen sonrasında gelen *harf* babını sadece iki beyitle ifade etmiştir.¹¹³ Görüldüğü gibi müellifin yöntemi oldukça sade ve kısadır. Ancak buradan müellifin bütün konuları bu şekilde verdiği anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim *fiil* babında diğer konularda olduğu gibi sadece fiilin alametlerini veren müellif¹¹⁴ eserin ilerleyen

¹⁰⁶ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 20.

¹⁰⁷ Hüseyin Elmalı & İsmail Durmuş, “İbnü'n-Nahvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 163.

¹⁰⁸ Bk. Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 21.

¹⁰⁹ Bk. Ebü'l-Fazl Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf et-Tevzerî İbnü'n-Nahvî, *el-Manzûmetü'l-Yûsufiyye fî'n-nahv* (PDF: Şebketü'l-Alûka, 03.06.2018), 5-7.

¹¹⁰ Bk. İbnü'n-Nahvî, *el-Yûsufiyye*, 9-14.

¹¹¹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 342.

¹¹² Bk. Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî, *Mülhâtü'l-i'râb* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1426/2005), 3-4.

¹¹³ Bk. Harîrî, *Mülhâtü'l-i'râb*, 4-6.

¹¹⁴ Bk. Harîrî, *Mülhâtü'l-i'râb*, 5-6.

sayfalarında filin kısımlarına ayrı bir bab ayıracaktır.¹¹⁵ Ancak müellif bu konuların da ayrıntılarına girmeden oldukça özet bir şekilde ele almaktadır.

Hicrî altıncı asrın sonlarına kadar birbirine yakın yöntemlerle te'lîf edilen birçok manzum metin vardır. Bu metinlerin beyit sayısı genellikle birbirinden farklı olmakta fakat bunlar çoğu zaman küçük hacimli ve sade metinler olmaktadır. Ancak bu döneme kadar manzum metinlerde standart bir tarz ve gelenek oluşmamıştır. Hicrî 628'de vefat eden İbn Mu'tî ile birlikte artık nahiv literatüründe manzum metin türünde yeni bir gelenek ortaya çıkacak ve uzun asırlar boyunca devam edecek olan bu gelenekten beslenen kimi eserler nahiv literatürünün merkezinde yer alacaktır.

Elfiyye'nin öncülerinden olan İbn Mu'tî (öl. 628/1231), nahiv kurallarının ezberlenmesini kolaylaştırmak gayesiyle *ed-Dürretü'l-elfiyye fî 'ilmi'l-'Arabiyye* adıyla 1021 beyitten oluşan bir manzume te'lîf etmiştir.¹¹⁶ Müellif, nazım yöntemiyle yazmasının nedenini mukaddimedeki beyitlerinde nazımın ezber için kolay ve uygun olmasıyla açıklamaktadır.¹¹⁷ Söz konusu manzum metin, her ne kadar nahiv alanında olsa da sadece nahiv konularıyla sınırlı değildir. Nitekim eserin sonunda müellif sarf konularından olan maksûr, memdûd, tasrîf, idgâm vb. konuları da ele almıştır.¹¹⁸ Müellif, 15 beyitlik bir mukaddimeyle esere başlar.¹¹⁹ Ardından ilk konuyu *kelâm ve kelimin tanımına* ayırır ve konunun başlığına diğer nahiv eseri örneklerinin çoğunda görüldüğü şekilde bab olarak değil *kavl* (القول) ifadesiyle başlar.¹²⁰ Müellif, ilk konudan itibaren diğer bütün konularda da aynı ifadeyi kullanmaktadır. Aslında müellif *kavl* ile başlayan her konunun başlığını da bir beyit şeklinde vermektedir. Yani müellif, nazmı sadece metinde değil konuların başlığında da ustaca kullanmıştır. İbn Mu'tî'nin bu eserinden sonra artık nahiv literatüründe yeni bir üslup ve gelenek başlayacaktır. Her ne kadar kendisinden önce nazım yöntemiyle eserler yazılmış olsa da bu denli sistemli ve standart bir tarzdan söz etmek mümkün değildi. Ancak söz konusu eserin hem muhtevassından hem üslubundan hem de isminden esinlenerek birçok müellif nahiv literatürüne *Elfiyye* adıyla

¹¹⁵ Bk. Harîrî, *Mülhâtü'l-i'râb*, 8.

¹¹⁶ Turan Bahşi, "Nahiv Öğretiminde Manzûm Eserler -İbn Mâlik'in el-Elfiyye'si Örneği-", *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı II*, ed. Ümit Güneş, Eyüp Sami Yavaş (İstanbul: İlmi Etüdler Derneği (İLEM), 2016), 2/237.

¹¹⁷ Bk. Ebü'l-Hüseyn (Ebû Zekerîyyâ) Zeynüddîn Yahyâ b. Abdilmu'tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî, *ed-Dürretü'l-elfiyye* (Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1900), 2.

¹¹⁸ Bk. İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, 60-68.

¹¹⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 346.

¹²⁰ Bk. İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, 2.

manzum metinler kazandıracaktır.¹²¹ Ancak kimi eserlerin beyit sayısı bini geçmesine veya binden az olmasına rağmen yine *elfiyye* olarak adlandırıldığı olmuştur. Bu tarz eserlerde genel durum onların *urcûze* olarak isimlendirilmesidir.¹²²

İbn Mu'tî'den esinlenerek manzum metin türünde ve Elfiyye adıyla eser yazan ilk nahiv âlimlerinden biri İbn Mâlik'tir (öl. 672/1274). İbn Mâlik, eserinin mukaddimesinde yazdığı beyitlerde İbn Mu'tî'nin *Elfiyye*'sinden bahsederek bir nevi onun etkisinin olduğu ipucunu bize vermektedir.¹²³ Ancak söz konusu eser İbn Mâlik'in ilk manzum eseri değildir. Nitekim bundan önce yine nahiv ile ilgili 2757 (2790) beyitlik *el-Kâfiyetü's-şâfiye* adlı manzum bir eser te'lîf etmiştir.¹²⁴ Bu eserin beyit sayısından da anlaşıldığı üzere oldukça hacimli ve ayrıntılı bir eserdir. Nitekim İbn Mâlik de söz konusu eserin uzun ve geniş olduğunu eserinde bizzat söylemektedir.¹²⁵ Ancak manzum metin yöntemiyle yazılan bir eserin görünürdeki en bariz gayesi, kolay ezberlenebilmesi ve konuları öz bir şekilde verebilmesidir. Bunun farkında olan İbn Mâlik *el-Kâfiyetü's-şâfiye* eserinde ele aldığı konuları artık daha kısa bir şekilde *Elfiyye* adlı eserinde ele alacaktır. Müellif, eserini te'lîf etmesinin sebeplerinden de biri olan bu duruma *Elfiyye*'nin sonunda işaret etmektedir.¹²⁶

İbn Mâlik, eserindeki konuları ne yetersiz bilgi olacak kadar kısa ne de ayrıntılara girecek kadar uzun ele almıştır. Kendi deyimiyle özlü/kısa lafızlarla uzak manaları bile

¹²¹ *Elfiyye* adıyla nahiv literatüründeki ilk eserin İbn Mu'tî'ye ait olduğunu ifade etmiştik. İbn Mu'tî bu yöntemin bütün ilimlerdeki öncüsü değil nahiv ilmindeki öncüsü sayılmaktadır. Zira İbn Mu'tî'den önce veya sonra *Elfiyye* adıyla farklı alanlarda yazılan birçok esere rastlamak mümkündür. Dolayısıyla *elfiyye* geleneği sadece nahiv alanına mahsus bir tarz olmayıp hadis, belagat, fıkıh, ferâiz vb. birçok alanda kullanılagelen bir yöntemdir. İlgili örnekler için bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 150-157.; Bahşi, “Nahiv Öğretiminde Manzûm Eserler -İbn Mâlik'in el-Elfiyye'si Örneği-”, 2/237.

¹²² Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 282.

¹²³ وَتَقْتَضِي رِضًا بِغَيْرِ سُحُطٍ فَائِقَةُ أَلْفِيَّةِ ابْنِ مُعْطِي

وَهُوَ بِسَبْقِ حَائِزٌ تَفْضِيلًا مُسْتَوْجِبٌ ثَنَائِي الْجَمِيلَا

(*Elfiyye*, okuyuculardan) Öfkesiz bir rıza istiyor

O (İbn Mu'tî), benden önce olduğu için itibara sahiptir

İbn Mu'tî'nin *Elfiyyesinden* üstün bir şekilde

Benim güzel övgülerimi de hak etmektedir

Bk. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can (İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2015), 4.

¹²⁴ Abdülbaki Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/169.

¹²⁵ مُعْظَمُ الْفَرَى بِمَا مَضْبُوطٌ وَالْقَوْلُ فِي أَبْوَابِهَا مَبْسُوطٌ

Sanatların çoğu onda eksiksizdir Bablarındaki ifade de kapsamlıdır

Bk. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, thk. Abdülmün'im Ahmed Herîdî, 1/156.

¹²⁶ نَظْمًا عَلَى جِلِّ الْمُهْمَاتِ اشْتَمَلٌ وَمَا يَجْمَعُهُ غَيْثٌ قَدْ كَمَلٌ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 82.

okuyucuya yaklaştırmayı¹²⁷ başarmıştır. Ancak kimi yerlerde ihtisara aşırı kaçması, tanımları ve bazı konuları eksik bıraktığı gibi bir takım eleştirilerin kendisine yöneltmesine neden olmuştur.¹²⁸ Bunun yanı sıra eserindeki eksik bilgilerden dolayı eleştiri alan İbn Mâlik’e, kimi zaman da gereksiz ayrıntılara girdiği ve konuyu uzattığı ile ilgili eleştiriler de yöneltilmiştir.¹²⁹ Ancak bütün bunlar nahivde bir şaheser olan söz konusu esere gölge düşürecek kadar kusurlu ve çok sayıda değildir. Eserin muhtevasına baktığımızda, eser, müellifin deyimiyle her ne kadar nahiv konularında yazılmış ise de¹³⁰ *idgâm*,¹³¹ *ibdâl*,¹³² *tasgîr*¹³³, *masdar kalıpları*,¹³⁴ *maksûr ve memdûd*¹³⁵ gibi konulara ayrı birer bab tahsis edilmesi nahvin yanı sıra sarfa dair de konuları ihtiva ettiğini gösterir. Ancak konuların geneline baktığımızda bir nahiv ve sarf eseri olduğunu söylemek güçtür. Çünkü müellif eserindeki konuların çoğunu nahve dair yazmıştır. Nahiv başlığı altında hem nahiv hem sarf konularının birlikte ele alınması üslubuna daha çok ilk dönem müelliflerinin eserlerinde olmakla beraber birçok eserde rastlamak mümkündür.

İbn Mâlik, konu tertibinde standart bir yöntem takip etmekten ziyade kelimenin cümle içerisinde gelebilecek durumlarını göz önünde bulundurarak bir tertip yöntemi benimsemiştir. Dolayısıyla bu yöntem, müellifin bir yönden nerdeyse eksik konu bırakmamasına katkı sağlamış bir yönden de aynı konuyu içerebilen ancak farklı başlıklar altında bir takım tekrarların oluşmasına da engel olmuştur.

İbn Mâlik’in söz konusu eserinde, konuları açıklamada genellikle takip ettiği yöntem, ilk önce tanım yapmak hemen ardından da konu ile ilgili birkaç örnek vermek şeklindedir.¹³⁶ Bazen ise tanımlı yapmadan direkt örnek verdiği de görülmektedir.¹³⁷

¹²⁷ تَقَرَّبَ الْأَقْصَى بِالْقُرْبِ (Uzak manaları kısa lafızlarla -zihne- yaklaştırır.) Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 4.

¹²⁸ İlgili eleştiri ve örnekler için bk. Hasan Uçar, “Şârihlerin İbn Mâlik’e Yönelik Bazı Eleştirileri”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2019), 495-496.

¹²⁹ İlgili eleştiri ve örnekler için bk. Uçar, “Şârihlerin İbn Mâlik’e Yönelik Bazı Eleştirileri”, 498.

¹³⁰ İbn Mâlik *Elfiyye*’de bu durumu şu şekilde ifade eder: مَقَاصِدُ النَّحْوِ بِهَا مَحْوِيَّةٌ (Nahvin maksatları onda toplanmıştır.) Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 4.

¹³¹ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 81.

¹³² Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 77.

¹³³ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 69.

¹³⁴ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 39.

¹³⁵ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 65.

¹³⁶ Örnekler için bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 6, 9, 23, 26, 30.

¹³⁷ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 12.

Bundan dolayı da kimi şârihler tarafından tanımı eksik bıraktığı söylenerek eleştirilmiştir.¹³⁸

Elfiyye'de, İbn Mâlik'in nazımda gramer kurallarını ihlal ettiğine dair kimi eleştiriler de yapılmıştır.¹³⁹ Ancak konuyu daha iyi bir şekilde ifade edebilmek için özelde nazım türü nahiv metinlerinde genelde ise şiirlerde kimi zaman gramer kurallarının ihlal edildiği görülmektedir. Hatta bazı genel gramer kurallarına aykırı durumlar nesirden ayrı olarak sadece şiirlere mahsus olmakta ve sadece nazımda caiz kılınmaktadır.¹⁴⁰

Bütün bu yönleriyle İbn Mâlik'in *Elfiyye*'si nahiv literatüründeki manzum metin türünden olan ve ilk *elfiyye* örneğini ortaya koyan İbn Mu'ti'nin *Elfiyye*'sini bile aşan bir şöhrete ve kabule mazhar olmuş, asırlar boyunca medreselerde ve İslam dünyasındaki diğer eğitim kurumlarında okutulan temel eserlerden biri olmuştur. İbn Mâlik'ten sonra nahiv literatüründe *elfiyye* tarzı manzum metinlerin sayısında ciddi bir artış meydana gelmiştir. Bunlardan bir kısmı şunlardır:¹⁴¹

- *Elfiyye fi'n-nahv ve't-tasrîf ve'l-hat (el-Ferîde)*, Celâleddîn Süyûtî (öl. 911/1505).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, Şa'bân b. Muhammed el-Mevsîlî (öl. 767/1425).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, el-Lebbânî (öl. 749/1367).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, Muhammed b. Sâlih el-Gâzzî et-Timurtâşî (öl. 1035/1625).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, Abdülazîz b. Abdilazîz el-Lemâtî el-Meymûnî, (öl. 770/1475).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, Ali b. Süleymân b. Abdillâh el-Mansûrî (öl. 1134/1722).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, Muhammed b. Ebî Bekr el-Eşharî (öl. 991/1583).
- *Elfiyye fi'n-nahv*, Hâzim b. Muhammed el-Hasen (öl. 684/1285).
- *Elfiyyetü'l-Âsârî*, Zeynuddîn Şa'bân b. Muhammed el-Âsârî (öl. 828/1424).¹⁴²

¹³⁸ Uçar, “Şârihlerin İbn Mâlik'e Yönelik Bazı Eleştirileri”, 495.

¹³⁹ Uçar, “Şârihlerin İbn Mâlik'e Yönelik Bazı Eleştirileri”, 499.

¹⁴⁰ İlgili konunun örnekleri için bk.; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Küllîyyât*, thk. Adnân Dervîş Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle ts.), 66, 606, 807, 1026-1027.; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdillâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Evdahu'l-mesâlik* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1979), 4/32, 241.; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, 1/402, 2/230.; İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/147, 291, 352.; Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdillâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât (Şam: Dâru'l-Fikr, 1416/1995), 1/83, 301, 2/96.; Muhammed b. Abdillâh b. Abbas Ebü'l-Hasen İbnü'l-Verrâk, *İlelü'n-nahv*, thk. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 343.; Abdülkâhir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve'l-lubbü'l-lübâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebîl Tureyfi, Emîl Bedî' el-Yakup (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/64, 2/207, 3/406, 4/100.

¹⁴¹ Bk. Bahşi, “Nahiv Öğretiminde Manzûm Eserler -İbn Mâlik'in el-Elfiyye'si Örneği-”, 238.

¹⁴² Demirayak, Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi, 359.

Ancak nahiv literatüründeki manzum eserler, bunlarla sınırlı değildir. Sınırlı sayıda verdiğimiz *elfiyye* türü manzum metinler dışında yine nazım yöntemiyle yazılmış, beyit sayısı birbirinden farklı, kimi kısa kimi uzun yüzden fazla eser te'lîf edilmiştir.¹⁴³

Örneklerini verdiğimiz eserlerin çoğu, başlangıçtan manzum metin te'lîf etme şeklindedir. Ancak nazım türü eserlerin hepsi bu türden olmayıp mensur metin türündeki bir eseri nazma dönüştürme şeklinde de ortaya çıkabilmektedir.

1.1.2.1. Nesrin Nazma Dönüşümü

Belirli bir mensur metnin nazımlı şiire dönüşmesine *nesrin nazma dönüşümü* denir.¹⁴⁴ Bunun karşılığında şimdiye kadar malumatını ve örneklerini verdiğimiz her hangi bir metinden türemeyen nazım türü vardı. Nesirden nazma dönüşen metin türü daha önceki manzum metin türü eserler ile paralel bir şekilde ilk olarak hadis, fıkıh, tıp gibi ilimlerde te'lîf edilmiştir.¹⁴⁵ Nahiv ilminde ise nesrin nazma dönüşümü örneklerine diğer türden olan nazma göre daha az rastlamaktayız. Bunlardan biri el-Âcurrûmiyye adlı mensur metnin nazma dönüşümünden olan Şerefuddin Yahyâ el-Amrîtî'ye (öl. 988/1580) ait *ed-Durretü'l-behiyye fî nazmi'l-Âcurrûmiyye* adlı eserdir. Müellif, eseri nazma dönüştüreceği zaman kendi ifadesinde metinden bazı yerleri hazfettiği bazı yerlere de metinden olmayan eklemeler yaptığını eserinin mukaddimesinde ifade etmiştir.¹⁴⁶ Örneğin el-Âcurrûmiyye'de mübtedâ olarak geçen وَأَفْسَامُهُ kelimesini¹⁴⁷ manzum eserinde fiil olarak تَنَقَّسِم şeklinde değiştirmiştir.¹⁴⁸ Müellifin bu faaliyeti, doğal bir sürecin neticesidir. Zira mensur bir metni eklemeye veya çıkarma yapmadan yani metinde herhangi bir değişiklik yapmadan nazma dönüştürmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü her iki te'lîf yönteminin hem mahiyeti hem yazılış yöntemleri birbirinden çok farklı olmaktadır. Müellif yine mukaddimesinde çoğu nahiv babını tamamlamak için ve el-Âcurrûmiyye'ye bir şerhmişçesine söz konusu manzum eseri te'lîf ettiğini söylemektedir.¹⁴⁹ Ancak eserin geneline baktığımızda bir şerh niteliği taşıdığını ifade etmek güçtür. Müellifin, teknik

¹⁴³ İlgili eserler için bk. Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 20-63.

¹⁴⁴ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 277.

¹⁴⁵ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 282.

¹⁴⁶ Bk. Şerefuddin Yahyâ b. Mûsâ el-Amrîtî, *ed-Durretü'l-behiyye*, thk. Mâcid Muhammed er-Râgıb (Şam: Dâru'l-'Asmâ, 1432/2012), 15.

¹⁴⁷ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî İbn Âcurrûm, *Metnü'l-Âcurrûmiyye*, (Riyad: Dâru's-Süme'î, 1419/1998), 5.

¹⁴⁸ Bk. Amrîtî, *ed-Durretü'l-behiyye*, thk. Mâcid Muhammed er-Râgıb, 18.

¹⁴⁹ Amrîtî, *ed-Durretü'l-behiyye*, thk. Mâcid Muhammed er-Râgıb, 15.

olarak bir şerhten ziyade *manayı daha iyi bir şekilde açmak* anlamını kastettiğini söylemek daha isabetli olur. Müellif, konu tertibinde olması gerektiği şekilde metin ile paralel gitmiş ancak bazı yerlerde el-Âcurrûmiyye'nin metninde geçen bir konuya ayrı bir bab ayırarak konuyu ele almıştır.¹⁵⁰ Ancak manzum metnin yine mensur metne uygun bir şekilde ilerlemesine dikkat etmiştir. Müellifin gayreti, el-Âcurrûmiyye'yi *manzum* bir şekilde te'lîf etme olarak gerçekleşmiştir. el-Amrîfî el-Âcurrûmiyye'de geçen kısa konuları yine benzer üslupla nazma dönüştürmüş; metnin konu tertibi, konu içeriği, konu tanım ve örneklerini aslından koparacak düzeyde değiştirmeden sade ve anlaşılır bir dille asıl metnin manalarından da kopmadan nazma dönüştürmeyi başarmıştır.

el-Âcurrûmiyye'nin manzum metne dönüştürülmesi şeklinde başka eserler de mevcuttur. Bunlardan bir kısmı şunlardır:¹⁵¹

- *Cemâlû 'l-Âcurrûmiyye*, Rifâa Râfî 'et-Tahtâvî
- *el-Kevâkibü 'l-celiyye fî nazmi 'l-Âcurrûmiyye*, Abdusselâm en-Neberâvî
- *el-Manzûmetü 's-seniyye limâ yüsem mâ metne 'l-Âcurrûmiyye*, Ali es-Senî el-Meserrâtî
- *Nazmü 'l-Âcurrûmiyye*, Alâuddîn Ali b. Nu'mân el-Âlûsî
- *Nazmü metni 'l-Âcurrûmiyye*, Abdullah b. Hac eş-Şinkîfî
- Meymûn Gulâm el-Fahhâr da (öl. 810/1408) *el-Âcurrûmiyye* 'yi nazmetmiştir.¹⁵²
- Burhanuddîn İbrahim b. İsmail en-Nakîb b. İbrahim el-Makdisî (öl. 803/1401), *el-Âcurrûmiyye* 'yi nazmeden müellifler arasındadır.¹⁵³

Söz konusu eserlerin tümünde mensur metin olan el-Âcurrûmiyye'nin nazma dönüşümünden sonra genellikle bazı yerlerin hazfedilmesi, metne yeni şeyler eklenmesi, babları değiştirmek şeklinde ortaya çıkan bir takım değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler, her iki te'lîf yönteminin farklı olması ve bir takım gerekliliklerden kaynaklanmaktadır. Ancak müelliflerin çoğu bu faaliyeti gerçekleştirirken her ne kadar metinde değişiklik yapsalar da asıl metnin bağlamından ve konuların tertibinden

¹⁵⁰ el-Âcurrûmiyye'de *nash, cerr ve cezm* işaretleri konusu metin içerisinde geçmekte iken el-Amrîfî eserinde bu konulara geldiği zaman her bir konu için ayrı bir bab açmıştır. Bk. Amrîfî, *ed-Dürretü 'l-behiyye*, thk. Mâcid Muhammed er-Râgîb, 34, 37, 47.

¹⁵¹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 355.; Bunlarla birlikte *el-Âcurrûmiyye* 'nin manzum metne dönüştürüldüğü yaklaşık 36 eser tespit edilmiştir. Bk. Mûsa b. Zeyn b. Nâfî 'el-'Ülyânî es-Sülemî, *Şerhu 'l-Âcurrûmiyye*, (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Arap Dili Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2005), 34.

¹⁵² Ganîmân, *el-Manzûmâtü 'n-nahviyye*, 43.

¹⁵³ Ganîmân, *el-Manzûmâtü 'n-nahviyye*, 41.

kopmamaya gayret etmişlerdir. Bu manzum metinler, metnin aslı olan *el-Âcurrûmiyye* gibi sade ve anlaşılır bir dille nazmedilmiştir.

Mensur metni nazma dönüştüren başka müellifler de Cürçânî'ye ait *el- 'Avâmilü' l-mie* eserini *ez-Zevâbitü' l-küllîyye fî nazmi' l- 'Avâmilü' l-Cürçâniyye* adıyla nazmeden Ahmed Sîbeveyhi el-Hanbelî¹⁵⁴ ve yine aynı eseri *Kifâyetü' l-kirâm* adıyla nazmeden bir diğer müellif de Abdusselam b. Muhammed el-Bûnî'dir (öl. 1413/1993).¹⁵⁵ Her iki müellif de eserlerine mukaddime niteliğinde bir giriş yaptıktan sonra -eserin aslı olan metinde geçtiği üzere- hemen âmillerin kısımlarından başlamışlardır.¹⁵⁶ Konular her iki eserde de asıl metin ile doğru orantılı gitmiştir. Manzum metinler, tıpkı asıl olan mensur metin gibi çok kısa ve küçük hacimlidir. Her iki müellif, *'Avâmil' in* genel üslubundan ve konu tertibinden kopmamış ancak konular ile ilgili verdikleri örnekler genellikle asıl eserde geçmeyen örnekler olup müelliflerin kendilerine ait örneklerdir. Nesrin nazma dönüşümü neticesinde meydana gelen değişikliklerin birçoğunu bu örneklerde görebiliriz. Ancak değişiklikler bunlardan ibaret olmayıp nazmın ve nesrin gerekliliklerinin farklı olmasından ötürü birçok yerde farklılıklar görebiliriz. Netice itibarı ile nesrin nazma dönüşümünden olan manzum eserlerin merkezinde bir metin olduğu için bu iki eserde ve aynı türden diğer eserlerde bir takım değişiklikleri görmek gayet doğaldır.

Nesrin nazma dönüşümünden oluşan diğer bazı manzum eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- *el- 'Unkûdu fî nazmi' l- 'Ukûd*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin el-Mevsılî el-Hanbelî (öl. 656/1258) (*İbn Cinnî'ye ait 'Ukûdü' l-lume'* adlı eseri nazmetmiştir.)¹⁵⁷
- Necmuddîn Ebü'n-Nasr Feth b. Mûsa b. Hammad el-Emevî el-Cezîrî el-Kasrî (öl. 663/1264-1265), Zemahşerî'ye ait *el-Mufasssal* eserini nazmetmiştir.¹⁵⁸
- Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî (öl. 665/1266-1267), Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ını nazmetmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *el- 'Avâmilü' l-mi'e*, thk. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğistânî (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1420/2009), 69.

¹⁵⁵ Cürçânî, *el- 'Avâmilü' l-mi'e*, thk. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğistânî, 75, 77.

¹⁵⁶ Bk. Cürçânî, *el- 'Avâmilü' l-mi'e*, thk. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğistânî, 69, 77.

¹⁵⁷ Ganîmân, *el-Manzûmâtü' n-nahviyye*, 26-27.

¹⁵⁸ Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Tabakâtü' ş-Şâfi' iyyeti' l-Kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Dâru Hicr, 1413/1992), 8/348.

¹⁵⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma' rifetü' l-kurrâ' i' l-kibâr 'ale' t-tabakâti ve' l-a' sâr* (B.y.: Beyrut: Dâru' l-Kütübi' l- 'İlmiyye, 1417/1997), 362.

- Fahrüddîn Ebû Âsım Ali b. Ömer el-Fakîhî el-İsfenderî (öl. 698/1299), Mutarriżî'nin *el-Misbâh* adlı eserini nazmetmiştir.¹⁶⁰
- Fahrüddîn Muhammed b. Mustafa b. Zekerîyya ed-Devrekî es-Salğarî (öl. 713/1313-1314), İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sini nazmetmiştir.¹⁶¹
- İbnü'l-Mukrî Şemsüddîn Ahmed b. İsmail b. Abdillâh b. Muhammed el-Bağdadî el-İsfahânî (öl. yk. 8. yy.), Cürcânî'nin '*Avâmîl*'ini nazmetmiştir.¹⁶²
- Celâluddîn Ebü'l-Feth Nasrullah b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer et-Tuyserrî (öl. 812/1409), Cürcânî'nin *el-'Avâmîl* eserini nazmetmiştir.¹⁶³
- *Tühfetü't-Tüllâb fî nazmi Kavâ'idü'l-i'râb*, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. 'İmadüddîn b. Ali b. el-Hâim (öl. 815/1412), İbn Hişâm'ın *Kavâ'idü'l-i'râb* adlı eserini nazmetmiştir.¹⁶⁴
- Burhanüddîn İbrahim b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Ali el-Merî el-Makdisî (öl. 853/1449-1450), İbn Hişâm'ın *Şüzûrû'z-zeheb* adlı eserini nazmetmiştir.¹⁶⁵
- *Lübâbü'l-Muğnî*, Ebu'n-Necâ Muhammed b. Halef b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mısrî (öl. 904/1498-1499), İbn Hişâm'ın *Muğnî'l-lebîb* adlı eserini nazmetmiştir.¹⁶⁶
- *Behcetü'l-kavâid fî nazmi'l-Kavâid*, Ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ali b. Halef el-Ahmedî (öl. 909/1503), İbn Hişâm'ın *Kavâ'idü'l-i'râb* eserini nazmetmiştir.¹⁶⁷
- *el-'Aleviyyetü fî nazmi'l-Âcurrûmiyye*, Nureddîn Ali b. Hasan el-Mukri es-Senhûrî (öl. 913/1507), *el-Âcurrûmiyye* metnini nazmetmiştir.¹⁶⁸
- Yûsuf el-Cemâl Ebü'l-Muhâsin el-Vâsitî (öl. H 9. yy.), *Mülhatü'l-i'râb* adlı eseri nazmetmiştir.¹⁶⁹
- Muhammed Tayyib b. İshâk el-Ensârî (öl. 1363/1944), *ed-Dürretü's-semîne* adıyla İbn Hişâm'ın *Şüzûrû'z-zeheb* eserini nazmetmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁰ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 32.

¹⁶¹ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 33.

¹⁶² Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 41.

¹⁶³ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 43.

¹⁶⁴ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 44.

¹⁶⁵ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 49.

¹⁶⁶ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 54.

¹⁶⁷ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 55.

¹⁶⁸ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 56.

¹⁶⁹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdırrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts.), 10/338-339.

¹⁷⁰ Abdülhâdî el-Fadlî, *Fihristü'l-kütübi'n-nahviyyeti'l-matbû'a* (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1986), 98.

- Abdulhafız b. Hasan (öl. 1327/1909), *es-Sübku'l-'acib nazmü Muğni'l-lebîb* adıyla İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* eserini nazma dönüştürmüştür.¹⁷¹

Mensur bir metinden türeyen manzum metinler sadece bunlardan ibaret değildir. Özellikle kısa mensur metinlerin nazma dönüşümünden ibaret olan manzum eserler oldukça fazladır. Bu tür eserlerde; kolay nazmetme, kolay ezberlenme ve konuları özet olarak verebilme gibi niteliklerden dolayı genellikle kısa metinlerin tercih edildiklerini görmekteyiz. Müellifler konuların genel bağlamında nazma dönüştürdükleri eserlerin aslına ve manaya olabildiğince sadık kalmaya gayret etmişlerdir. Nazmın kendine mahsus özelliklerinden dolayı metinde bir takım değişikliklerin olması kaçınılmazdır. Bunu bütün manzum eserlerde rahatlıkla görebiliriz. Ancak bazı müellifler bunu biraz daha ileriye taşıyarak metne yaptığı eklemelerle yeni esere manzum bir şerh niteliği kazandırmıştır.¹⁷² Buna karşılık kimi müellifler ise metne muhtasar bir nitelik kazandırarak nazmetmeye çalışmışlardır.¹⁷³

1.1.2.2. Pedagojik Olarak Nazım Yöntemi/Türü

Günümüz dil öğretimi problemlerinin başında öğrencinin grameri öğrenmeden yabancı dili öğrenmeye çalışması gelmektedir. Her dilin konuşmada, okumada ve yazmada uyulması gereken temel kuralları olduğuna göre bir dilin öğretiminde gramer denilen bu kuralların öncelenmesi gerekmektedir. Ancak dil öğreniminde sorun sadece grameri öğrenmeden dili öğrenmeye çalışmak değil ayrıca grameri öğrenmeden dili öğrenmeye çalışmak da bir diğer problemidir. Bu problemin temel nedeni de gramerin öğrenilememesidir. Bunun farkında olan kimi dil bilginleri, gramer öğretiminde kuralları kısa bir üslupla yazmak (muhtasar), ayrıntılı ve açıklamalı yazmak (şerh), daha da ayrıntıya girmek suretiyle yazmak (hâşiye) gibi bir takım yöntemler takip etmişlerdir.

Bunların haricinde özellikle Arap dili nahiv literatüründe yaygın olmak üzere nazım yöntemi denilen, grameri şiir gibi belli kalıplara ve kurallara uyarak te'lîf etme şeklinde bir tür yaygınlık kazanmıştır. Genellikle bu tür te'lîf yönteminin ortaya çıkış sebeplerinin kültürel ve pedagojik nedenler olduğunu ifade edebiliriz. Şiirin Arap kültüründe son derece gelişmiş olması, şiirin ve şairlerin İslamiyet'ten sonra bile hâlâ

¹⁷¹ Fadlî, *Fihrist*, 109.

¹⁷² Örnekler için bk. Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 62.

¹⁷³ Örnekler için bk. Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 55, 56, 60, 61.

canlı ve dinamik olması toplumun şiirden kopmamasını sağlamıştır. Bu sosyal olgu, İslam toplumunun özellikle Arapların ilimde de şiiri bir araç olarak kullanmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte örneklerini verdiğimiz gibi nazım türünde nahiv eseri te'lîf eden kimi müellifler eserlerinin mukaddimesinde bu türde yazmalarının sebebini; az sözle çok şey anlatabilmek, konuların kolay ezberlenmesini sağlamak, nazım yöntemiyle bilginin daha kalıcı olması gibi etkenler olduğunu ifade etmişlerdir. Bu etkenler, müelliflerin nazım yöntemini tercih etmelerinin bir diğer nedeninin de öğretim gayesi olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla nahiv âlimlerini bu yöneme yönlendiren birtakım pedagojik gayelerin; nazım yöntemiyle kolay öğrenme, ezberleme ve oldukça az söz ile çok şey anlatabilme olduğunu ifade edebiliriz.¹⁷⁴

Şiirin doğasında diğer edebi türlerden farklı olarak kulağa hoş gelen sesler dizisi yani bir musiki vardır. Musiki; insanın duygularını harekete geçiren, ruha etki eden ve ruhu doyuran bir unsurdur ve bu musiki şiiri ezberlemeye daha uygun hale getiren şeydir.¹⁷⁵ Şiirin bir diğer ayrılmaz parçaları da vezin ve kafiyedir. Vezin, manayı en iyi şekilde zihne ulaştıran bir ritimdir.¹⁷⁶ Dolayısıyla şiir, hissî olandan hareketle dolaylı yoldan aklî olanı da harekete geçirmektedir.

Şiir sadece duygu ile alakalı konularda değil aksine çeşitli konularda da kullanılabilecek bir yöntemdir. Bunlardan biri de dil öğretimi alanıdır. Konu ile alakalı olarak; “*Dil öğreniminde ve öğretiminde önemli bir yere sahip olmasından dolayı şiir her öğretmenin repertuvarında olması gereken bir alandır*” denilmiştir.¹⁷⁷

Nazım yönteminin önemsinmesinin nedenlerinden biri de manzum metnin mensur metne göre çok daha kolay ezberlenmesidir.¹⁷⁸ Her ne kadar eğitimde ezberleme pek tavsiye edilmese de şiirin kolay ezberlenme ve basit bir çağrışım ile hemen hatırlanma özelliği ezberlenen gramer kurallarının unutulmamasına ve bellekte kalıcı olmasına katkı sağlamaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Memdûh Abdurrahman, *el-Manzûmetü'n-nahviyye dirasetün tahliliyyetün* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rîfeti'l-Câmi'iyye, 2000), 5.

¹⁷⁵ Abdurrahman, *el-Manzûmetü'n-nahviyye*, 298-299.

¹⁷⁶ Abdurrahman, *el-Manzûmetü'n-nahviyye*, 300.

¹⁷⁷ Bk. Meral Kaya, “Okuma-Yazma Öğretiminde Şiir”, *Dil ve Edebiyat Dergisi* 10/1 (2013), 61-62.

¹⁷⁸ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 65.

¹⁷⁹ Azmî Muhammed 'Iyâl Selmân, “Menhecü İbn Mâlik fî vaz'i'l-Elfiyye”, *Mecelletü Mecma'i'lugati'l-'Arabiyyeti'l-Ürdüniyye* 37/84 (Haziran 2013), 195.

Şiir yapı olarak nesirden daha kısa ve daha sınırlıdır. Dolayısıyla şair bir konuyu ele alırken olabildiğince az sözle çok şey anlatmaya gayret etmektedir.¹⁸⁰ Böylece öğrenci nahiv alanında te'lif edilmiş manzum metinlerde çok kısa ve az söz ile geniş bilgileri bir arada elde etme imkânı elde edecektir.

Bütün bunlardan hareketle eğitimde nazım yöntemi ve dolaylı olarak manzum metinlerin ezberlenmesi -her ne kadar modern eğitim yöntemlerinde çokça eleştirilse de- nahiv ilmi öğretiminde son derece etkin ve kalıcı bir öğrenme metodudur. Şiirin; birçok manayı az söz ile ifade edebilmesi, yapısındaki musiki ve ritmin hissî olandan hareketle aklî olana olumlu etkide bulunması, aklî olanı harekete geçirmesi ve zihni canlandırması, yapısındaki kelime kalıpları arasındaki uyum ve kafiye'nin ele alınan konuyu/bilgiyi kolay bir şekilde zihinde çağrıştırması, vezin ve kafiye etkisiyle kolaylıkla ezberlenmesi yine aynı etki ile ezberlenen bilgilerin kolay bir şekilde hatırlanması gibi özellikleri ihtiva etmesi nedeniyle, nahiv ilmi öğretiminde göz ardı edilmemesi gereken bir yöntem olmasını sağlamıştır.

2. Şerh

Şerh kelimesi sözlükte; *ortaya çıkarmak, kesmek, eti kemikten ayırmak*¹⁸¹ gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı ise; *metinde kapalı olan bir şeyi açıklamayı, metindeki özet veya kısa bilgileri ayrıntısına girerek ele almayı hedef edinen faaliyettir*.¹⁸² Şerh, sadece açıklamak ve ayrıntıya girmek değil ayrıca metin merkezli yapılan *anlama, açıklama, tahlil, tashih, itiraz, tenkit, bölümlendirme, tamamlama* vs. çalışmalar da şerh olabilmektedir.¹⁸³ Şerhler; kısa, uzun, zor ve kolay olarak birbirinden farklı nitelikte olabilirler.¹⁸⁴ Şerhte esas olan husus merkezinde herhangi bir metnin olmasıdır.¹⁸⁵ Dolayısıyla metinlerin yapı özellikleri birbirinden farklı olabildiğine göre kendisine şerh yazılan metinden hareketle şerhler de yapı olarak birbirinden farklı olabilmektedir. Nitekim kimi metin türü eserler kendisine şerh yazılan metnin kısa olmasından hareketle bazı şerhlerden daha geniş hacimli olabilmektedir. Binaenaleyh metnin her zaman şerhten

¹⁸⁰ Melik Bülbül, “Şiir Türünün Yabancı Dil Derslerinde Kullanımı”, *Dil Dergisi* 168/2 (2017), 11.

¹⁸¹ Râzî, “ş-r-h”, 163.; Firûzâbâdî, “şeraha”, 226.; İbn Manzûr, “ş-r-h”, 2/497.

¹⁸² Sülemî, “el-Mütûnu ve’ş-şürûhu ve’l-hevâşî ve’takrîrât fi’t-te’lîfi’n-nahvî”, 249.

¹⁸³ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 24.

¹⁸⁴ Sülemî, “el-Mütûnu ve’ş-şürûhu ve’l-hevâşî ve’takrîrât fi’t-te’lîfi’n-nahvî”, 249.

¹⁸⁵ Nebhân, *‘Abkariyyetü’t-te’lîfi’l-‘arabî*, 301.

kısa olduğu söylenemez. Ancak kendisine şerh yazılan metin doğal olarak şerhinden kısa olmak zorundadır. Özetle bir eserin şerh veya metin olduğunu belirleyen temel unsur, niteliğinden hareketle kısa veya uzun olması değil, bir eseri merkezine alarak yazılması veya ilkten yazılmasına göre değişmektedir. Metin merkezli te'lif edilen şerhlerde, çoğu zaman metin, şerh içerisinde şerh ibaresi ile birleştirilmiş (*memzûc*) veya ayrı (*gayr-ı memzûc*) olarak verilmektedir. Ancak şerhlerin tümü bu şekilde olmayıp metni esas almakla birlikte, şerhine almama suretiyle te'lif eden şârihler de vardır. Bunlardan biri İbn Hişâm'ın *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik* adlı eseridir. Müellif, İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sini esas alarak şerhi yazmış ancak *Elfiyye* metnine eserinde yer vermemiştir.¹⁸⁶

Şerhlerde ana gayenin metni açıklamak olduğunu ifade ettikten sonra İslam kültüründe ilk şerh örneklerine, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an-ı Kerim'deki bazı kelimeleri açıklamaya yönelik sözlerini ve sahabenin kendi açıklamalarını ihtiva eden ve şerh ile eş anlamlı olan tefsir türünde rastlamaktayız.¹⁸⁷ Sadece tefsir alanında değil hadis, fıkıh, siyer, dil/nahiv, tıp, belagat, şiir ve tarih alanlarında da şerhlere rastlamak mümkündür.¹⁸⁸ Her ne kadar Batı medeniyetinde şerh geleneği Eflatun ve Aristo eserleri üzerine temellendirilerek antik çağlara kadar uzansa da¹⁸⁹ günümüze kadar etkisi süren şerh geleneği İslam medeniyetinin ürünüdür.¹⁹⁰

Nahiv alanında ilk şerh örneklerine ise esasen şerhin merkezinde olan metin türünün ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren rastlamak mümkündür. Bunu Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* örneğinde görebiliriz. İlk nahiv eserlerinden biri olan *el-Kitâb* üzerine Sîbeveyhi'den kısa bir süre sonra vefat eden Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) tarafından ilk şerh yapılmıştır.¹⁹¹ İlerleyen zamanlarda yine Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî (öl. 368/979) tarafından *el-Kitâb'a, Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* adıyla bir şerh yazılmıştır. Söz konusu şerh Sîrâfî'nin şöhretini sağlayan en

¹⁸⁶ Bk. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/75.

¹⁸⁷ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 19.

¹⁸⁸ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 318.

¹⁸⁹ Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 19-20.

¹⁹⁰ Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, 32-33.

¹⁹¹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 355.

önemli ve hacimli eseri olmuştur.¹⁹² *el-Kitâb* üzerine yazılan şerhler bunlardan ibaret değildir. Zira eserin yazıldığı ilk dönemden son dönemlere kadar *el-Kitâb*’a onlarca şerh yazılmıştır.¹⁹³

el-Kitâb’tan kısa bir süre sonra te’lîf edilen İbnü’s-Serrâc’a ait *el-Usûl fi’n-nahv* adlı esere; Rummânî (öl. 384/994),¹⁹⁴ İbn Babeşâz, (öl. 469/1077)¹⁹⁵ Îsâ b. Abdulazîz el-Cezûlî (öl. 607/1210), Ebu’l-Hasan İbnü’l-Bâziş (öl. 528/1133) ve İbn Mu’tî¹⁹⁶ tarafından şerhler yazılmıştır. Yine İbnü’s-Serrâc ile aynı dönemde yaşamış ve ondan kısa bir süre sonra vefat eden Zeccâcî’ye (öl. 337/949) ait *el-Cümel* adlı esere defalarca şerhler yazılmıştır.¹⁹⁷

Nahiv metinlerine yazılan şerhler, örneklerini verdiğimiz eserler gibi sadece ilk dönemlerde ve mensur eserlere değil bilakis günümüze kadar hem mensur hem manzum metinlere yazılmaya devam etmiştir. Yine şerhler sadece hacimli ve anlaşılması zor eserlere değil çok kısa ve kolay eserlere de yazıldığı olmuştur. Örneğin nahiv literatüründe çok önemli bir konuma sahip manzum bir metin olan İbn Mâlik’in *Elfiyye* adlı eserine 50’den fazla şerh yazılmıştır.¹⁹⁸ Nahiv literatüründe çok kısa olmasına rağmen önemli bir yer edinmiş Cürçânî’ye ait *el-‘Avâmil* adlı esere de şerhler yazılmıştır.¹⁹⁹ Bunlara ek olarak nahiv ilminde bir o kadar önemli sayılan İbnü’l-Hâcib’e (öl. 646/1249) ait *el-Kâfiye* adlı esere Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere yaklaşık 150 şerh yazılmıştır.²⁰⁰

¹⁹² Zülfikar Tüccar, “‘Sîrâfî, Ebû Saîd’”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37/265.; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, 1/348.

¹⁹³ Yazılan şerh örnekleri için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 37-43.; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 335-337.

¹⁹⁴ İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, 2/295.

¹⁹⁵ Sîbeveyhi, *Buğyetü’l-vu‘ât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, 2/143.; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, 2/295, 4/358.

¹⁹⁶ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 339.

¹⁹⁷ Örnekler için bk.; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, 1/298, 2/47, 95, 160, 304, 4/66.

¹⁹⁸ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 348-351. Bazı *Elfiyye* şerhleri için bk. Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/151-155.; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A‘lâm* (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002), 1/49, 57, 78, 227, 2/67, 70, 76, 211, 3/95, 164, 300, 318, 4/258, 5/10, 18, 67, 6/49, 133, 189, 7/163, 183.

¹⁹⁹ Bk. Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1179-1180.; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 2/242, 4/209, 7/228, 7/230.

²⁰⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 380.; Bir kısım şerh örnekleri için bk. Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *el-Fevâidü’z-Ziyâ’iyye*, thk. İlyas Kaplan. (İstanbul: Şîfa Yayınevi, 2015), 8-13.

Çalışmamız sınırlı olduğundan konumuzla alakalı olan şerh örneklerini genel bir tablo ile ifade etmiş olduk. Nahiv disipliniinde çok önemli ve azımsanmayacak derecede çok olan şerhler sadece kısa metinlere değil kısmî örneklerini verdiğimiz geniş hacimli, konuları ayrıntılı vermiş, anlaşılması zor veya kolay, manzum veya mensur her türlü yüzlerce nahiv eserine onlarca belki yüzlerce kez yazılmıştır. Tarihte bu kadar önemli bir konumu işgal eden bir te'lîf yönteminin elbette bir takım problemleri esas alan tercih nedenleri, birbirinden farklı türleri ve yöntemleri vardır. Çalışmamızın sınırlı olması hasebiyle çok geniş bir birikime sahip olan şerh konusunun önemli gördüğümüz konularını vermekle iktifa edeceğiz.

2.1. Şerhlerin Yazılış Gayeleri

Her eserin genel veya özel bir yazılma sebebi vardır. Ancak te'lîf edilen bir eserde temel olan hedef, eserin herhangi bir açıklamaya gerek olmadan kendi zatıyla anlaşılmasıdır. Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinde bunu ifade ettikten sonra bir eserin şerhe ihtiyaç duymasının temel üç nedeni olduğunu ifade etmektedir. Bunlar:²⁰¹

- Mükemmel bir yeteneğe sahip olan müellif yine yetkin/mükemmel bir zihne ve münasip/güzel açıklamaya sahip olmasından dolayı ifade etmek istediği manayı açıklamada yeterli olan veciz bir sözle ince manaları dile getirebilmektedir. Ancak müellif dışındakiler (okuyucular), onunla aynı seviyede olmamakta ve bazen kendisini kısmen anlamada zorluk yaşamaktadır. Böylece söz konusu kapalı manaları açıklığa kavuşturmak için ifadeleri daha fazla açmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayı kimi âlimler, bu tarz müelliflerin eserlerini şerh etmişlerdir.
- Bazı ön bilgilerin açık olduğu veya başka bir ilim dalı ile alakalı olduğu düşüncesine dayanarak bu ön bilgilerin hafzedilmesi veya bazı kuralların sırayla verilmesinin ihmal edilmesi böylece bazı problemlerin nedenlerinin göz ardı edilmesidir. Bunlara dayanarak şârih ihmal edilen ön bilgileri zikretmeye ihtiyaç duymakta ve söz konusu ilim ile alakalı açıklayabildiklerini şerh etmektedir.

²⁰¹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/36-37. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 1/14.

- Lafzın başka manalara yorumlanacak kadar mecazlı ve kinayeli olmasıdır. Böyle bir durumda şârih, müellifin gayesini ve hangi manayı yeğlediğini açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Bunlar dışında her beşerin soyutlanamayacağı dalgınlık/unutkanlık, hata, bazı önemli meseleleri çıkarma, zorunlu haller dışında bir şeyi aynıyla tekrar etme gibi durumlara müellifin düşebilmesi de şerhlerin yazılma sebebini oluşturmaktadır.

Bütün bunlara baktığımızda şerhlerin en genel yazılma sebeplerinin; eserin veciz bir şekilde yazılıp okuyucunun metni anlamada yetersiz kalması, eserde anlaşılması zor bir dil kullanılması, gerekli bilgilerin zikrinin ihmal edilmesi ve birden fazla manaya muhtemel lafızların kullanılması olduğunu ifade edebiliriz.

Örnek verecek olursak nahiv disipliniinde ciddi bir yer işgal etmiş İbn Malik'in *Elfiyye*'sini yine bir o kadar önemli *el-Behcetü'l-merziyye* adıyla şerh eden Süyûti (öl. 911/1505), şerhin mukaddimesinde metni; müellifin maksadını açıklama, kapalı ibareleri açıklığa kavuşturma, fazlalıklardan arındırma ve talebeyi nahvin meselelerine daha kolay ulaştırma şeklinde şerh ettiğini ifade etmektedir.²⁰² Yine İbn Hişam *Katri'n-nedâ* metni üzerine yazdığı *Şerhu Katri'n-nedâ* eserinin mukaddimesinde metni; kapalılıklarını ortadan kaldırmak, bunları açmak, şahitlerini ve faydalarını tamamlamak için şerh ettiğini zikretmektedir.²⁰³ Yaklaşık 150 şerhi yazılmış olan İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserinin önde gelen şerhlerinden biri olan Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî'ye (öl. 898/1492) ait *Molla Câmî* olarak meşhur olan *el-Fevâidü'z-zîyâ'iyye* adlı eserin mukaddimesinde şârih söz konusu eserin *el-Kâfiye*'nin problemlerini/meselelerini çözen bir şerh olduğunu söylemektedir.²⁰⁴ Oldukça muhtasar bir mensur metin olan *el-Âcurrûmiyye* eserinin şerhi olan *et-Tuhfetü's-seniyye*'de müellif Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd (1900-1973), mukaddimesinde şerhin ibareleri ve işaretleri açan ve netleştiren bir şerh olduğunu ifade eder.²⁰⁵ Yine Çarperdi'nin (öl. 746/1346) *el-Muğnî* metnini *Şerhu'l-Muğnî* eseriyle şerh eden el-Meylânî, eserinin girişinde metnin saklı manalarını ortaya çıkaran ve lafızlarının gizli işaretlerini açıklayan

²⁰² Bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûti, *el-Behcetü'l-merziyye fi şerhi'l-Elfiyye*, thk. Molla Salih b. Ahmed el-Gursî (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016), 15.

²⁰³ Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişam el-Ensârî el-Mısırî, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Berekât Yûsuf Habbûd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1434/2012), 20.

²⁰⁴ Bk. Câmî, *el-Fevâidü'z-Ziyâ'iyye*, thk. İlyas Kaplan, 24.

²⁰⁵ Bk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd el-Mısri, *et-Tuhfetü's-seniyye bi şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye* (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2013), 11.

bir şerh te'lîf etmek istediğini ifade etmektedir.²⁰⁶ Verdiğimiz örneklerde ve daha birçok örnekte görüldüğü gibi müelliflerin hemen hemen bütününde şerh yazma gerekçeleri Kâtip Çelebi'nin de ifade ettiği genel şerh yazma gerekçelerinden oluşmaktadır.

Nahiv literatüründe şerh yöntemiyle yazılmış eserlerin çoğunda bu genel gerekçeler vardır. Ancak bunlarla birlikte başka nedenlerden de söz edebiliriz. Örneğin bazı nahiv eserlerindeki şahit beyitleri açıklamak için yazılmış şerhlere rastlamak mümkündür. Bunlardan biri Sîrâfî'nin (öl. 368/979), Sîbeveyhi'ye ait *el-Kitâb*'taki şahit beyitleri açıklamak için yazdığı *Şerhu şevâhidi Kitâbi Sîbeveyhi*²⁰⁷ adlı eseridir. Müellif *el-Kitâb*'ta geçen şahit beyitlerin nerede geçtiğini ifade etmek suretiyle beyitlerdeki lafızların anlamlarını vermekte ve beyitteki şahidin de ne olduğunu açıklamaktadır. Yine Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* eserinde geçen beyitleri şerh etmek için Fahreddin el-Hârizmî, İbnü'l-Müstevfî, Bedreddin en-Na'sânî tarafından şerhler yazılmıştır.²⁰⁸ Görüldüğü gibi bir eseri şerh etmek için metindeki şahit beyitler de birer gerekçe olabilmektedir. Benzer gerekçeler ile yazılan şerh türü nahiv eserlerinde metnin türüne veya takip edilen yönteme göre birbirinden farklı bir takım şerh çeşitleri ortaya çıkmıştır.

2.2. Şerh Türleri

Şerhler, metin merkezli yazıldığı için metinler ile doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla metni ele alış tarzına göre nitelikleri birbirinden farklı bazı şerh türleri ortaya çıkmaktadır. Bu türler, temelde, metni tek ibare haline getirip şerh ile birleştirme veya metinden ayrı yazılma şeklinde iki türlü olmaktadır. Bu iki yöntemden her birinin kendine has birtakım özellikleri vardır.

2.2.1. Şerh-i Memzûc

Memzûc kelimesi sözlükte; *kariştirme*, *harmanlama*²⁰⁹ anlamlarına gelen *m-z-c* kökünden ism-i mef'ûl kalıbındadır. Şerh ile birlikte kullanıldığında ise; *şerh ve metin ibarelerinin harmanlandığı şerh türüne* denmektedir.²¹⁰ Tanımı açacak olursak, bir metni

²⁰⁶ Bk. Muhammed b. Abdürrahim el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2012), 6.

²⁰⁷ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 336.

²⁰⁸ Mehmet Sami Benli, "el-Mufasssal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2005), 30/368.

²⁰⁹ Fîrûzâbâdî, "mizc", 205.

²¹⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/37.

şerh eden müellif kendi ibaresindeki bir kelimeye/cümleye metin içerisindeki başka bir kelimeyi/cümleyi veya metindeki bir kelimeye/cümleye kendi şerhinden başka bir kelimeyi/cümleyi her hangi bir öge olarak getirmesi şeklindeki şerh yöntemi olduğunu ifade edebiliriz. Örneğin şârih metni şerh ederken metindeki bir âmile şerhinden bir ma‘mûl getirmesi veya metindeki bir ma‘mûla şerhinden âmil getirmesi mümkün olmaktadır. Böylece bu tarz bir te‘lîf yönteminde metin ve şerh sanki tek bir ibareymiş gibi olmaktadır. Teknik olarak böyle bir şerh yöntemi oldukça zor, bir o kadar maharet ve zekâ isteyen bir yöntemdir. Böyle bir şerh yönteminde şârih metne işaret eden قَالْ ve أَقُولْ ile şerhe işaret eden أَقُولْ gibi tabirler kullanmaz.²¹¹ Çünkü söz konusu yöntemde metin ve şerh birbirinden ayrı eserler değil de aksine tek bir kitapmış gibi tek bir ibare ile te‘lîf edilmektedir. Ancak şârih, gerekli gördüğü bazı durumlarda metnin müellifinin bir sözüne işaret etmek için bu tabirleri kullanabilmektedir.

Memzûc şerh yöntemiyle te‘lîf edilen eserlerden biri Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî’ye (öl. 905/1499) ait *et-Tasrîh bi-mazmûni’t-Tavzîh* adlı eserdir. Söz konusu eser İbn Mâlik’in *Elfiyye*’sine şerh yazan İbn Hişam’ın *Evdahu’l-mesâlik ilâ Elfiyyeti’bni Mâlik* adlı eserinin şerhidir. Dolayısıyla Ezherî’nin eseri bir nevi hâşiye türündendir. Ancak kullandığı te‘lîf yöntemi memzûc olduğundan burada zikretme gereği duyduk. Ezherî eserinde, söz konusu eserini öyle bir memzûc yöntemle yazmış ki nerdeyse tek bir kitap haline geldiğini ve hâşiye ile şerh arasındaki ayrımı ancak ince kavrayışa ve dikkate sahip kişilerin ayırt edebileceğini ifade etmektedir.²¹² Tabii müellif bu yöntemi ne kadar ustaca kullandığını ve hâşiyesi ile şerhi tek bir ibareye dönüştürdüğünü ifade etmek istemektedir. Ancak memzûc şerh yöntemiyle yazılan eserlerin genelinde yöntemin özelliğinden dolayı tek bir ibareye dönüşen metin ile şerhi birbirinden ayırt etmek için metin renkli bir şekilde belirtilmekte²¹³ veya parantez içine alınmaktadır. Ezherî, eserinin mübtedâ ve haber babında şerhte geçen “*Mübtedâ bir isim ve ya isim olabilendir*” cümlesine, hâşiyesinde *isim* kelimesine *sarîh* sıfatını getirerek cümleyi, “*Mübtedâ sarîh/açık bir isim veya isim olabilendir,*” şeklinde hem gramer açısından hem de mana

²¹¹ Nebhân, ‘*Abkariyyetü’t-te’lîfi’l-‘arabî*, 319.

²¹² Ezherî, *Şerhu’t-Tasrîh*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd, 1/3.

²¹³ Nebhân, ‘*Abkariyyetü’t-te’lîfi’l-‘arabî*, 319.

açısından doğru bir üslupla şerh etmiştir.²¹⁴ Eser tümüyle bu yöntem ile yazıldığı için bu tarz sayısız örnekleri eserde bulmak mümkündür.

Memzûc şerh yöntemiyle yazılan diğer bir nahiv eseri Üşmûnî'ye (öl. 918/1513) ait *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik* olarak da isimlendirilen *Şerhu'l-Üşmûnî* adlı eserdir. Üşmûnî, *Elfiyye*'yi memzûc bir teknik ile şerh etmesine rağmen aynı yöntem ile yazılan diğer şerhlere nazaran bir takım farklı uygulamalarda bulunmuştur. Müellif, metni şerhin merkezine alıp kendi cümlesini İbn Mâlik'in metni ile birleştirmekle yetinmemiş -temelde memzûc bir şerh olmakla birlikte- *gayr-i memzûc* şerhlerde esas olan şerh üslubunu da eserinde çokça kullanmıştır. Örneğin *Elfiyye*'deki *mu'rab ve mebni* konusuna geldiğinde Üşmûnî, metnin beyitleri ile hemen konuya başlamak yerine yaklaşık bir sayfa boyunca *mu'rab ve mebni* kelimeler hakkında bilgi vermiş ondan sonra *Elfiyye* metnine geçip metni kendi ibareleriyle mezcetmiştir.²¹⁵ Yine *ibtidâ* konusunda mübtedânın tanımını ve tanımın açıklamasını verdikten sonra metne geçiş yapmıştır.²¹⁶ Ancak bunu eserinin tümünde değil, bazı yerlerinde konunun ortalarında da olmak üzere bu tarz geniş açıklamalara yer vermektedir. Bazı yerlerde ise müellif ibarelerini metnin ibareleri ile mezcetmek yerine birbirinden ayrı olarak ilk önce *Elfiyye* metnini verip ardından konuyu şerh etmektedir.²¹⁷ Yine eserinin birçok yerinde metnin lafzından bağımsız olarak ancak konu ile bağlantılı تنبيه şeklinde uyarı/dikkat kelimesi koyarak konu ile alakalı önemli meseleleri ele almakta ve metin şerhini arttırmaktadır. Bununla birlikte konular ile ilgili, eserinde yaklaşık 1250 beyit ile şahitler getirmektedir. Bütün bunlara baktığımızda geniş bir şerh olan Üşmûnî'nin eserinin hem memzûc yöntemi hem de gayr-i memzûc yöntemi yüksek oranda ihtiva eden bir eser olduğunu ifade edebiliriz.

Memzûc şerh yöntemiyle yazılan ve nahiv ilminin felsefî konularına değinen eserlerden biri de Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî'ye ait (öl. 898/1492) *Molla Câmi* olarak meşhur olan *el-Fevâ'idü'z-zîyâ'iyye* adlı eserdir. Eser İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* eserinin şerhidir. Müellif, kendi deyimiyle *Kâfiye*'nin

²¹⁴ Bk. Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 1/189.

²¹⁵ Bk. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Muhammed b. Îsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1375/1955), 1/19-20.

²¹⁶ Bk. Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 1/88.

²¹⁷ Örnekler için bk. Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 1/141, 244, 245, 2/365, 390, 410, 429, 528, 530, 3/572, 612, 613, 749, 751, 753, 755.

problemlerini/meselelerini çözüme kavuşturmak için eseri şerh ettiğinden²¹⁸ dolayı eserin genelinde felsefî ve analitik bir yöntem mevcuttur. Câmî, eseri memzûc bir yöntem ile şerh etmiş, bu tarz yöntemde mevcut olan metin ile şerh ibaresini birleştirme üslubunu kendi şerhinde uygulamıştır. Ancak müellif metni şerh ederken metin ibaresi arasına birkaç kelime vermekle yetinmemiş bazı yerlerde bir kelime metinden sonra bile çok uzun açıklamalarda bulunmuştur.²¹⁹ Dolayısıyla şârih, bazı memzûc şerhlerde görülen eserin bütününde metindeki bir kelimeye bir veya birkaç kelime şerh getirerek değil konu ile alakalı geniş açıklama ve eklemelerde bulunarak eseri şerh etmiştir. Ancak geniş açıklama gereği duymadığı yerlerde bir veya birkaç kelime şeklinde kısa ibareler ile şerh ettiği de çokça olmuştur. Müellif, şerhin çoğu yerinde metin ibaresinden sonra şerhe başlarken açıklama/tefsir sözcüğü olan *أي* edatını getirmektedir. Bu da metin ile şerh ibaresi arasında tam bir şekilsel birliktelik olmasını kısmen engellemiştir. Şârih, *Kâfiye* 'nin sadece metnini şerh etmekle yetinmemiş ayrıca konuya başlamadan önce İbn Hâcib'in konu tertip gerekçesine de değinmiştir.

Bunlar dışında nahiv literatüründe yer etmiş bazı memzûc şerhleri şu şekilde sıralayabiliriz;

- *el-Mürşid*, Muhammed b. Muhammed el-Buhârî. (Sa'düddîn et-Teftâzânî'ye (öl. 792/1390) ait *İrşâdü'l-hâdî* eserinin memzûc şerhidir.)²²⁰
- Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin oğlu Muhammed b. Şerif el-Hüseyn tarafından *İrşâdü'l-hâdî* eserine memzûc bir şerh yazılmıştır. Yine aynı esere Muhammed Emircân et-Tebrîzî (öl. 502/1109) tarafından memzûc bir şerh yazılmıştır.²²¹
- *Mûsilü't-tullâb*, Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî (öl. 905/1499). (İbn Hişâm'a ait *Kavâidu'l-i'râb* adlı eserin memzûc şerhidir.)²²²
- *Tevzîhü'l-i'râb*, Muhammed b. İsmail b. Abdillâh el-Hartebirtî (öl. 910/1499-1500). (İbn Hişâm'a ait *Kavâidu'l-i'râb* adlı eserin memzûc şerhidir.)²²³
- *Şerhu Kavâidi'l-i'râb*, Muhammed b. Mustafa el-Kôcevî (öl. 951/1544).

²¹⁸ Bk. Câmî, *el-Fevâidü'z-Ziyâ'iyye*, thk. İlyas Kaplan, 24.

²¹⁹ Bk. Câmî, *el-Fevâidü'z-Ziyâ'iyye*, thk. İlyas Kaplan, 38-41, 46-49, 83-85, 88-90, 173-174, 201-203, 259.

²²⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/67.

²²¹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/68.

²²² Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/124.

²²³ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/124.

- *Kâşîfü'l-kina'*, Muhammed b. Abdilkerim (öl. 964/1557). (İbn Hişâm'a ait *Kavâidü'l-i'râb* adlı eserin memzûc şerhidir.)²²⁴
- *Şerhu't-tühfetü'l-verdiyye*, İbnü'l-Verdî (öl. 749/1349). (Müellif kendi eseri olan *et-Tühfetü'l-verdiyye* adlı manzum eserine memzûc bir şerh yazmıştır.)²²⁵
- *el-Müveşşâh*, Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Habîsî (öl. 801/1398). (İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserinin memzûc şerhidir.)²²⁶
- *Esrarü's-sâfiyye ve'l-hulasâtü's-Şâfiyye fî keşfi'l-mukaddimeti'l-Kâfiyye*, İsmail b. İbrahim b. 'Atiyye en-Necrânî (öl. 794/1392). (İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserinin memzûc şerhidir.)²²⁷
- *Şerhu'l-Muğnî*, Muhammed b. Abdürrahim el-Meylânî (öl. 811/1408). (Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdî'ye (öl. 746/1346) ait *el-Muğnî fî'n-nahv* adlı eserinin memzûc şerhidir.)²²⁸
- *el-Mükmil fî şerhi'l-Mufasssal*, Muzhiruddîn Muhammed (öl. 727/1327). (Zemahşerî'nin *el-Mufasssâl* adlı eserinin memzûc bir şerhidir.)²²⁹
- *el-Kâfi fî şerhi'l-Hâdî*, İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî (öl. 660/1262 [?]). (Aynı müellifin *el-Hâdî fî'n-nahv ve's-sarf* adlı eserinin memzûc şerhidir.)²³⁰
- *el-Behcetü'l-merziyye*, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (öl. 911/1505). (İbn Mâlik'in *Elfîyye* adlı eserinin memzûc şerhidir.)²³¹

2.2.2. Şerh-i Gayr-ı Memzûc

Şerhlerin ilk türünde ifade ettiğimiz üzere metin ile şerh ibaresinin tek bir ibareye dönüşmesi, metin ve şerh ayrı eserler olmasına rağmen tek bir kitapmış gibi olmasına *memzûc* yöntem denir. Bunun tersi olan şerh yöntemine ise; *şerh ve metin ibaresinin ayrı olduğu, birbirine karıştırılmadığı* anlamında *şerh-i gayr-ı memzûc* denir.

²²⁴ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/124.

²²⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/376.

²²⁶ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1370.

²²⁷ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1370.

²²⁸ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1751.

²²⁹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1776.

²³⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/2027.

²³¹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/152.

Gayr-ı memzûc şerhlerin bir takım özellikleri şunlardır;

- Şârih, şerh ile metin arasında ayırım yapmak için musannife işaretle قَالْ veya قَوْلُهُ kendisine işaretle de أَقُولُ tabirlerini kullanır.²³² Bu kullanıma, bazen memzûc şerhlerde de rastlayabilmekteyiz.
- Bu tarz şerhlerde şârih, bazen metnin sınırlı bir kısmını şerh etmektedir. Böylece metindeki bütün konuları sırasıyla şerh etmek yerine ihtiyaç duyulan belirli konuları şerh edebilmektedir.²³³ Dolayısıyla bu tarz bir yöntemde şerh edilen asıl metnin tümüne eserde yer verilmemektedir.
- Şârih قَوْلُهُ ifadesini kullanarak bazen asıl metnin tümünü değil sadece konu ile alakalı kısmını özet bir şekilde verebilmektedir.²³⁴
- Gayr-ı memzûc şerh yönteminde, memzûc şerh yöntemine göre şârih için daha geniş bir açıklama, yorum, değerlendirme, eleştirme ve düzeltme imkânı doğmaktadır. Çünkü memzûc şerhte, şârih, kendi ibaresi ile metin ibaresini genellikle kısa eklemelerle birleştirerek kendisine ait değerlendirme alanını sınırlandırmaktadır.
- Memzûc şerh yöntemi, mevcut ibarelere yeni ibareler ekleyerek hem şekil hem de mana açısından birbirine uyarlama faaliyeti olduğu için daha serbest bir şekilde te'lîf edilen gayr-ı memzûc şerhe göre daha zor bir uygulamadır. Dolayısıyla gayr-ı memzûc şerh yöntemi ile te'lîf edilen eserlerin memzûc yöntem ile te'lîf edilen eserlerden daha fazla olduğu görülmektedir.

Nahiv literatüründeki şerh türü eserlerin çoğu gayr-ı memzûc bir yöntem ile yazılmıştır. Te'lîfte şerh yöntemi, ilk nahiv metnlerinin gün yüzüne çıktığı zamanlardan itibaren metinlere paralel olarak doğmuştur. Bunun örneklerini ilk Arap dili eserlerinden biri olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserine yazılan ilk şerhlerden itibaren görebiliriz. Nitekim Sîbeveyhi'den kısa bir süre sonra vefat eden ve *el-Kitâb* 'ı şerh eden ilk kişi Ahfeş el-Evsat'tır (öl. 215/830[?]).²³⁵ Yine aynı dönemde vefat eden İbrâhim b. Sufyân ez-Ziyâdî (öl. 249/863), *İhracu (Şerhu) nüketi Kitâbi Sîbeveyhi* adlı eseri ile *el-Kitâb* 'ı şerh eden en eski şârihlerden biridir.²³⁶ Görüldüğü gibi ilk nahiv metnlerinin ortaya çıktığı

²³² Nebhân, 'Abkariyyetü 't-te'lîfi 'l-'arabî, 318.

²³³ Nebhân, 'Abkariyyetü 't-te'lîfi 'l-'arabî, 319.

²³⁴ Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, 38.

²³⁵ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 335.

²³⁶ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 336.

dönemden itibaren şerhler yazılmaya başlanmış ve günümüze kadar çeşitli yöntem ve türden esere onlarca şerh yazılmıştır.²³⁷ *el-Kitâb*’tan sonra sayısı artan nahiv metinlerine paralel olarak şerhlerin sayısı da ciddi şekilde artmıştır. Eserlerin çoğuna şerhler yazılmış, bazı metinlerin şerh sayısı onları bazılarının ise yüzleri geçmiştir. Söz konusu şerhler, sınırlı çalışmamıza sığdıramayacağımız kadar çoktur. Ancak birkaç örnek ile şerhlerin genel karakteristiğini vermekle yetineceğiz.

Asırlar boyunca medreselerde okutulan temel eserlerden olan İbn Mâlik’in *Elfiyye* adlı eserine 50’den fazla şerh yazılmıştır.²³⁸ Bunlardan biri de müellifin bizzat oğlu İbnü’n-Nâzım olarak meşhur olmuş Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkî (öl. 686/1287) tarafından *ed-Dürretü’l-mudiyye* adıyla te’lîf edilen *gayr-ı memzûc* bir şerhtir. Şârih, eserin mukaddimesinde, babasının eserini şerh etme gayesinin metindeki problemlerin/meselelerin çözülmesi ve kapalılıklarının giderilmesi olduğunu ifade etmektedir. Yine metnin bir kısmının kuralları ihlal edecek kadar kısa bir kısmının ise okuyucuyu usandıracak kadar uzun olduğuna da işaret etmektedir.²³⁹ Görüldüğü gibi İbnü’n-Nâzım’ın *Elfiyye*’yi şerh etme gayesi daha önce zikrettiğimiz şerhlerin genel yazılış gayeleri ile örtüşmektedir. Şârih, daha eserin ilk konusu olan *kelâm*dan itibaren metindeki kapalılıkları okuyucunun anlayabileceği şekilde olabildiğince açıklamıştır.²⁴⁰ Yine metindeki *mu‘rab ve mebni* konusunda geçen *vaz‘î benzerlik, manevi benzerlik ve iftikârî benzerlik* gibi benzeme durumlarından dolayı kelimenin mebni olması anlatılırken, söz konusu benzerlik çeşitleri oldukça kapalı olup ve kendisinden maksadın ne olduğu anlaşılmamaktadır. Ancak şârih bu benzerliklerin neler olduğunu örnekleri ile birlikte eserinde açıklamaktadır.²⁴¹ Zaten şerhin asıl yazılış gayesi bu tarz kapalılıkları giderip açıklamak olduğundan şerhin genelinde bu ve benzeri sayısız örneğe rastlayabiliriz. Şârih, müellifin sadece metnin yapısından kaynaklanan

²³⁷ Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 37- 43.; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 335-337.

²³⁸ Bu şerhlerin bir kısmı için bk. Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî, *Şerhu İbn ‘Akîl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Sayda: el-Mektebeü’l-‘Asriyye, 1433/2012), 1/10-14.

²³⁹ Bk. Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik İbnü’n-Nâzım, *Şerhu İbni’n-Nâzım ‘ala Elfiyyeti’bni Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd. (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1420/2000), 3.

²⁴⁰ Bk. İbnü’n-Nâzım, *Şerhu İbni’n-Nâzım*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd, 5.; Şârih burada ‘مفيد’ (faydalı) kelimesinden maksadın ne olduğunu ve bunun إستقم örneğiyle olan bağlantısını veciz bir şekilde açıklamaktadır. Şerhlerde bu tarz bir açıklama yapılmasaydı özellikle yabancı ve müptedi okuyucular metinden tam olarak neyin kastedildiğini anlayamayabilirlerdi.

²⁴¹ Bk. İbnü’n-Nâzım, *Şerhu İbni’n-Nâzım*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd, 12-13.

veya kapalı olan ibarelerini açıklamamakta ayrıca metinde yaptığı hataları veya ihmal ettiği bilgileri de tamamlamaktadır. Örneğin İbn Mâlik, *Elfiyye*'nin *nekire ve ma'rife* konusunda, ma'rifenin altı kısım olduğunu zikretmektedir ancak şârih, ma'rifenin altı değil yedi kısım olduğunu söylemekte ve müellifin yedincisini metinde ihmal ettiğini ifade etmektedir.²⁴² Yine başka bir yerde şârih, yaptığı düzeltme ve tamamlamalarla birlikte müellifi, metinde yaptığı hâl tanımının *ağyârını mani'* olmamasından dolayı da eleştirmektedir.²⁴³ Bununla birlikte aynı metni *Şerhu İbn Akîl 'alâ Elfiyyeti' bni Mâlik* adıyla şerh eden bir diğer müellif de İbn Akîl'dir (öl. 769/1367).²⁴⁴ *Elfiyye* manzum bir metin olduğu için ve yapısı gereği anlaşılması biraz zor olduğundan şerhe ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacı karşılayan en önemli eserlerden biri de İbn Akîl'in söz konusu şerhidir. İbn Akîl, eserini son derece basit ve sade bir üslupla okuyucunun kolaylıkla anlayabileceği bir düzeyde şerh etmiştir. Eser medreselerde ve bazı Arap üniversitelerinde de halen ders kitabı olarak okutulmaya devam etmektedir.²⁴⁵

Bu örneklerden ve yazılma gayelerinden hareketle şerhlerin birtakım ortak özellikleri ihtiva ettiğini ifade edebiliriz. Şerhlerin en genel ve temel te'lîf sebepleri; metinde anlaşılması zor konuları basitleştirmek, kapalı ibareleri açmak, metindeki eksikleri tamamlamak, metin içerisindeki bilgi ve te'lîf hatalarını düzeltmek, birden fazla manaya muhtemel lafızlardan müellifin maksudını açıklamak gibi hususlardır. Özellikle nazım türünde veciz bir üslup kullanıldığı için ana dili Arapça olmayanlar, müptediler ve dil seviyesi ileri düzeyde olmayanlar manzum metinleri, mensur metinleri anladıkları kadar anlayamamaktadır. Bundan dolayı bu yöntem ile te'lîf edilen metinlerde, şerhlere daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Şârihler, metinleri şerh ederken analitik bir bakış kullanarak problemleri/meseleleri ele almakta, metni tahlil ve tenkit süzgecinden geçirerek bu faaliyet sonucunda metin merkezine bağlı ancak metin çözümleyici bir eser meydana getirmiş olurlar. Verdiğimiz örneklerden hareketle şerhlerin bu genel karakteristiğini ifade etmiş olduk.

²⁴² Bk. İbnü'n-Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 33.

²⁴³ Bk. İbnü'n-Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 227-228.

²⁴⁴ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 350.

²⁴⁵ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 350.

2.3. Şerhlerin Diğer Bazı Te'lîf Türleri İle İlişkisi

Şerhler bir metni açıklamaya, değerlendirmeye ve çözümlemeye yönelik bir faaliyet olduğuna göre bu faaliyet daha önce meydana getirilen bir metin üzerinde olması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında zaman şerhler, metin üzerinde etkin bir rol oynamaktadır. Ancak şerhler sadece etkin bir konumda değil bazen de edilgen bir konuma düşmektedir. Böylelikle genelde bütün te'lîf türlerinde özelde ise nahiv eserlerinde metin-şerh eksenli birbirini takip eden, birbirini etkileyen ve birbirine bağlı bir takım te'lîf türleri ortaya çıkmaktadır. Bunlar genel olarak; metne yazılan bir şerhi kısaltma/özetleme (telhîs), yapılan kısaltmadan sonra ayrıca tekrar şerh etme veya bir metne yazılan bir şerhi tekrar şerh etme şeklinde olabilmektedir.

2.3.1. Şerhin Telhîsi

Telhîs kelimesi sözlükte; *açıklamak*,²⁴⁶ *arıtmak*,²⁴⁷ *özetlemek*, *hulâsa çıkarmak*²⁴⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Kelime anlamından da anlaşıldığı gibi bir eseri telhîs etmek onu fazla bilgilerden, hatalardan, kusurlardan ve tekrardan arındırmak, metni kısaltmak veya özetlemek demektir. Şârih bir metni şerh ettiği zaman bazen esas gayeden uzaklaşarak detaylı açıklamalara, tekrara ve bilgi yığına düşebilmektedir. Bunu tespit eden kimi müellifler de söz konusu şerhi kısaltma ihtiyacı hissedebilmektedir. Bu ihtiyaç, sadece şerhin uzatma ve tekrara düşmesinden dolayı olan herhangi bir kusurdan değil bazen de kısa olduğu için daha öğretici olacağı düşüncesinden de kaynaklanmaktadır.

Şerhin telhîs edilmesine en bariz örnek, Arap dili alanında te'lîf edilmiş Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünün telhîsi olan *Telhîsü'l-Miftâh* etrafında cereyan etmektedir. Söz konusu eserin üçüncü bölümünü Kazvî'nî (öl. 739/1338), eserde karmaşıklık ve ayrıntı olduğundan dolayı eseri kısaltma gereği duyduğunu belirterek *Telhîsü'l-Miftâh* adıyla özetlemiştir.²⁴⁹ Bu eseri de aynı dönemde yaşamış olan Tefâtânî (öl. 792/1390), *el-Mutavvel* adıyla şerh etmiştir.²⁵⁰

²⁴⁶ Râzî, "l-h-s", 281.; Fîrûzâbâdî, "el-lahasa", 630.

²⁴⁷ Fîrûzâbâdî, "el-lahasa", 630.

²⁴⁸ İsmail Durmuş, "Muhtasar" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 31/57.

²⁴⁹ Bk. Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvî'nî, *Telhîsü'l-Miftâh* (Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1431/2010), 5-6.

²⁵⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/474.

Bundan sonra ise *el-Mutavvel*, eserin müellifi Teftâzânî tarafından bazı ilaveler de eklenip ihtisar edilerek *el-Muhtasar* adıyla tekrar te'lîf edilmiştir.²⁵¹

Şerhin telhîs edilmesine diğer bir örnek eser de Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîki'ye (öl. 540/1145) ait *İhtisâru Şerhi Emsileti Sîbeveyhi* adlı eserdir. Telhîs edilen *Şerhu Emsileti Sîbeveyhi* adlı eser, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında örnek olarak verdiği kelimeleri açıklamak için Ebû'l-Feth Muhammed b. Îsâ el-'Attâr (öl. 400/1010) tarafından yazılan şerhtir.²⁵²

2.3.2. Telhîsin Şerhi

Şerhler ile bağlantılı olarak, muhtasar edilmiş bir eserin şerh edilmesi şeklinde bir diğer te'lîf türü ortaya çıkabilmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi bir eserin ihtisar edilmesi genellikle daha öğretici veya kolay ezberlenmesi amacıyla yapılmaktadır. Ancak bazı durumlarda telhîs edilen bir esere şerh yazıldığını da görebiliriz. Bunun nedeni, şerhlerin yazılma gayeleri başlığı altında ifade edilen genel gerekçelerden çok da farklı değildir.

Şerhin ihtisar edilmesine *Muhtasaru Nâri'l-kırâ fî şerhi Cevfi'l-ferâ* adlı eseri örnek verebiliriz. Söz konusu eser İbrâhim b. Nâsîf el-Yâzicî'ye (öl. 1324/1906) aittir.²⁵³ İhtisar edilen eser, müellifin babası Nâsîf b. Abdullah el-Yâzicî'nin (öl. 1288/1871) İbn Mâlik'in *Elfîyye*'sini örnek alarak yazdığı, yaklaşık 1000 beyitten oluşan nahve dair bir urcûze ve bunun şerhidir. Yine Nâsîf b. Abdullah el-Yâzicî'ye ait sarfa dair *el-Hizâne* adlı urcûze ile bu eserin şerhi olan *el-Cümâne fî şerhi'l-Hizâne* adlı bir şerhi vardır.²⁵⁴ Söz konusu şerhi yine müellifin oğlu Nâsîf b. Abdullah el-Yâzicî, *Muhtasarü'l-Cümâne fî Şerhi'l-Hizâne* adıyla özetlemiştir.²⁵⁵

2.3.3. Şerhin Şerhi

Şerhler, metnin değerlendirmesini ve çözümlemesini yapan metin merkezli eserlerdir. Her ne kadar bazı metinler şerhe ihtiyaç duyuyorsa aynı şekilde bazı

²⁵¹ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 307.

²⁵² Fadlî, *Fihrist*, 28.

²⁵³ Fadlî, *Fihrist*, 135.

²⁵⁴ Şükran Fazlıoğlu, “Yâzicî, Nâsîf b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/368.

²⁵⁵ Fazlıoğlu, “Yâzicî, İbrâhim b. Nâsîf”, 43/366.

nedenlerden dolayı şerhler de değişen zamana ve şartlara bağlı olarak yeni değerlendirme, tahlil ve tashihe ihtiyaç duyabilmektedir. Bazı metinler şerh edildiği zaman şârih, değerlendirmenin öğretici, felsefi veya tatbikî boyutuna ağırlık verebilir. Ancak değişen ihtiyaçlara bağlı olarak kimi müellifler eseri farklı bir boyuttan ele almak ister. Böylece metne yazılan şerhe herhangi bir gerekçeden dolayı yeni bir şerh te'lîf eder. Bu gerekçelerden biri eğitim şartlarının, özelliklerinin ve yöntemlerinin zamanla değişmesidir. Değişen eğitim şartlarına ve dönemlerine bağlı olarak bazı şerh türü eserlerin anlaşılması söz konusu yeni dönem ve şartlarda zor olmaktadır.²⁵⁶ Buna bağlı olarak daha önceki dönemlerin ihtiyacına göre te'lîf edilen bazı şerh türü eserlerin yeni dönemde tekrar şerh edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Şerhin şerhi tarzında yazılan açıklama, eleştiri, değerlendirme ve notlara *hâşiye* denilmekte²⁵⁷ ve genellikle bu başlık altında ele alınmaktadır. Bu anlamda şerh ile bağlantılı olan bu konuya “Hâşiye” başlığı altında yer verilecektir.

2.3.4. Metnin Bir Bölümünün Şerhi

Şimdiye kadar verilen açıklama ve örneklerde görüldüğü gibi şerh faaliyeti genellikle bir metnin bütünü üzerine yapılmaktadır. Ancak bazen şârih metnin tümünü şerh etme gereği duymadan sadece metinde önemli gördüğü bir bölümü veya metinde detaylı açıklaması verilmeyen ancak açıklanmasına ihtiyaç duyulan birer şahit mahiyetindeki şiir beyitleri gibi parçaları şerh etmektedir. Burada şârihin temel dayanak noktası konunun önemi veya metindeki bazı parçaların açıklanma gereğidir.

Arap dilinin önemli eserlerinden biri olan ve üç bölümden oluşan Sekkâkî'ye (öl. 626/1229) ait *Müftâhu'l-'ulûm* eserinin üçüncü bölümünü, Kutbüddîn eş-Şîrâzî (öl. 710/1311), *Miftâhu'l-Miftâh* adıyla şerh etmiştir.²⁵⁸ İbn Hişâm'ın nahiv alanında yazdığı önemli eserlerden biri olan *Muğni'l-lebîb* eserine onlarca şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden bir kısmı ise eserdeki şahit beyitleri şerh etmeye yönelik te'lîf edilmiştir. Süyûtî, *Şerhu şevâhidi Muğni'l-lebîb* adıyla Abdulkâdir el-Bağdâdî de *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*

²⁵⁶ Nebhân, 'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî, 325.

²⁵⁷ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 38/555.

²⁵⁸ Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 26/488.

adıyla eserdeki şahitlere şerh yazmışlardır.²⁵⁹ Bunlarla birlikte Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* eserine sadece şahit beyitlere defalarca şerhler yazılmıştır.²⁶⁰ Yine Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserinde geçen beyitler, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî tarafından şerh edilmiştir.²⁶¹ Görüldüğü gibi nahiv literatüründe şerh türünde yazılan eserler belli bir metnin bütününe şerh edilmesi ile sınırlı olmayıp metnin bir bölümünün veya sadece metindeki şahitlerin şerh edilmesi şeklinde de te'lîf edilmektedir.

3. Hâşiye

Hâşiye kelimesi sözlükte; *doldurmak; gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak* anlamlarına gelmektedir.²⁶² Terim olarak ise; *sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not* anlamına gelir.²⁶³ Özelde nahiv eğitimi esnasında genelde ise diğer dersler esnasında öğrenci hoca ile birlikte okuyacağı metnin ibarelerini geniş aralıklı ve sayfa kenarlarını da boş tutarak yazardı. Dersten önce yaptığı mütalaadan ve ders esnasında hocasından aldığı bilgileri de notlar ve kısa açıklamalar şeklinde bu boşluklara yazardı. Bundan hareketle bu faaliyete ileride müstakil bir te'lîf yöntemi olacak olan *hâşiye* denilmiştir.²⁶⁴

Hâşiye türü ilk olarak Memlukler döneminde ortaya çıkmış, ardından Osmanlı döneminde yaygınlık kazanmıştır.²⁶⁵ Hâşiyeler, başlangıçta muhtasar yazılmış bir metnin şerhi üzerine yazılmış notlar ve kısa açıklamalardan ibaretti.²⁶⁶ Ancak Osmanlı döneminden itibaren geniş bir alana yayılan hâşiye türü eserler hicrî 10. asırlarda şerhleri bütünüyle açıklayan yaygın bir te'lîf yöntemi haline gelmiştir. Şerhlerin yazılış gayelerinden olan metindeki kapalı bir şeyi açmak, metnin eksiklerini tamamlamak ve metindeki problemleri/meseleleri çözmek gibi gayeler artık hâşiyeler için söz konusu olmuş²⁶⁷ böylece hâşiyeler şerhleri tamamlamak, şerhlerin tahlil, tenkit ve değerlendirmesini yapmak için te'lîf edilmiştir. Ancak hâşiyeler sadece şerhlere yazılan

²⁵⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 383.

²⁶⁰ Bk. Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 336-337.

²⁶¹ Bk. Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 343.

²⁶² Tefik Rüşü Topuzoğlu, "Hâşiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 419.

²⁶³ Topuzoğlu, "Hâşiye", 16/419.

²⁶⁴ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 23.

²⁶⁵ Sülemî, "el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşi ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", 259.

²⁶⁶ Topuzoğlu, "Hâşiye", 16/419.

²⁶⁷ Sülemî, "el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşi ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", 260.

eserler için değil zamanla te'lîf edilen müstakil şerh türü eserlere de hâşiye denilmiştir.²⁶⁸ Böylece şerh ile birlikte bu yöntem; metnin problemlerini çözme, metin itirazı ve eleştirisi, konu tahlili ve değerlendirmesi, metnin korunması ve bilgileri kaydetmede etkin ve fonksiyonel bir rol üstlenerek okuyucunun bütün bu sürece dâhil olmasında da teşvik edici olmuştur.

Hâşiyeler, başlangıçta metin veya şerh üzerine yazılan kısa notlardan ibaret olduğu için ve şerhin yazıldığı metni ihtiva etmediği için metin ve şerhten ayırt edilebilmekteydi. Ancak hâşiyelerin şerhler gibi müstakil bir te'lîf yöntemi haline gelmesiyle birlikte metin merkezli yazılmış, böylece şerhlerden bazen tam olarak ayırt edilememiştir.²⁶⁹ Çünkü şerh ve hâşiyelerin metin çözümleme yöntemi birbirine çok yakın olmaktadır. Bu durum hâşiyelerin yazıldığı ilk dönemlerde farklı olup bu dönemde hâşiyeler şerhlerden çok daha kısa hacimli idi. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi hâşiyelerin müstakil bir te'lîf yöntemi haline gelmesi ile birlikte bu yöntem şerhlerden daha hacimli bir hal almıştır.

Dil ile ilgili kavram tanımları, sarf ve nahve dair teoriler ve bu teoriler etrafında cereyan eden tartışmalar, dil kurallarının tespitinde kullanılan şevahit ve dil ile bağlantılı olarak mantık konuları hâşiye türünün en çok ilgilendiği konular olmuştur. Dolayısıyla hâşiyeler dil/nahiv alanında büyük, geniş ve derin bir bilgi hazinesi mesabesinde olmuştur.²⁷⁰ Hâşiyelerde dil, gramer ve mantık alanlarının ön plana çıkmasının nedeni Kur'ân-ı Kerim'in edebî değeri, mucizeliği ve bunların tam olarak anlaşılmasında dilin temel ve belirleyici bir unsur olarak kabul edilmesidir.²⁷¹

Nahiv literatüründe ilk hâşiye örneklerine hicrî 8. yüzyılın sonlarına doğru rastlamak mümkündür. Bunun ilk örneği, İbn Sâîğ olarak bilinen Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Alî ez-Zümürüdî (öl. 776/1375) tarafından İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* eserine yazdığı hâşiye olduğu söylenir.²⁷² Bundan kısa bir süre sonra vefat eden ve İbn Cemaâ olarak bilinen Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilazîz el-Kinânî el-Hamevî (öl. 819/1416) tarafından İbnü'l-Hâcib'in eş-

²⁶⁸ Topuzoğlu, "Hâşiye", 16/419-420.

²⁶⁹ Nebhân, 'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî, 329.

²⁷⁰ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 33.

²⁷¹ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 34.

²⁷² Sülemî, "el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşi ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", 260.

Şâfiye adlı eserine şerh yazan Çârperdî'nin eserine *Hâşiye 'alâ Şerhi'l Çârperdî 'ale'-ş-Şâfiye* adıyla²⁷³ bir hâşiye te'lîf etmiş ve yine *Hâşiyetü 'alâ Şerhi't-Tavzih, Hâşiyetü 'alâ Muğni'l-lebîb*²⁷⁴ adıyla başka hâşiyeler de yazmıştır. Aynı dönemi müteakip Süyûtî tarafından İbn Akîl'in şerhine *es-Seyfû's-sakîl 'alâ Şerhi İbn Akîl* adıyla bir hâşiye te'lîf edilmiştir.²⁷⁵ Hicrî 8. yüzyılda başlayan hâşiye yazıcılığı bu şekilde devam ederek nahiv literatüründe söz konusu yöntem ile yüzlerce hâşiye yazılmıştır.²⁷⁶ Hatta kimi zaman bir şerhe yazılan hâşiye üzerine yine başkaları tarafından hâşiye yazıldığı olmuştur. Kazvinî'nin *Telhîsü'l-miftah* adlı eserine Teftâzânî'nin yazdığı şerhin Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî tarafından yazılan hâşiyesine, İsmâüddin el-İsferâyînî (öl. 945/1538), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Semerkandî 'alâ Şerhi'l-Mutavvel* adıyla hâşiye yazmıştır.²⁷⁷ Diğer taraftan el-İsferâyînî'ye ait *Hâşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Câmî* adlı hâşiyeye Hasan Efendi tarafından *Hâşiyetü Hasan Efendî 'ale'l-İsâm 'ale'l-Câmî* adıyla²⁷⁸ ve Mehmed Emin Üsküdârî (öl. 1149/1736) tarafından *Hâşiyetün 'alâ Şerhi'l-İsâm li Molla Câmî* adıyla²⁷⁹ hâşiye yazılmıştır. Yine *el-Fevâidü'z-Ziyâ'iyye* şerhine, Abdülgafûr-i Lârî tarafından yazılan hâşiyeye Abdülhakîm es-Siyâlkûtî (öl. 1067/1657) tarafından bir hâşiye te'lîf edilmiştir.²⁸⁰ Çalışmamız sınırlı olduğundan te'lîf edilen bütün eserleri açıklamak yerine hâşiyelerin özelliklerini ve fonksiyonlarını vermekle yetineceğiz.

3.1. Hâşiyelerin İşlevi ve Metne Katkıları

Te'lîf edilen her türün ön plana çıkan ve kendine mahsus bir takım işlevleri vardır. Söz gelimi manzum metinlerin en bariz özelliği az söz ile çok şey anlatması ve nazımdan dolayı kolay bir şekilde ezberlenmesi ve yine basit bir çağrışım ile kolaylıkla hatırlanabilmesidir. Yine şerhlerin öne çıkan işlevi metindeki eksiklikleri tamamlamak ve kapalılıkları gidermektir. Tıpkı bunlar gibi hâşiye türünün de çoğu şerhler ile ortak olmak üzere bir takım işlevi vardır. Bunları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

²⁷³ Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ es-Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-'Arabîyye ve'l-mu'arrebî*, (Kahire: Matba'atü Serkîs, 1346/1928), 1/65.

²⁷⁴ Sülemî, "el-Mütûnu ve'ş-şürûhu ve'l-hevâşî ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", 260.

²⁷⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/152.

²⁷⁶ Bu çalışmaların bir kısmı için bk. Sülemî, "el-Mütûnu ve'ş-şürûhu ve'l-hevâşî ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", 260-262.; Fadlî, *Fihrist*, 78-87.; Topuzoğlu, "Hâşiye", 16/420-421.

²⁷⁷ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsmâüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 22/516.

²⁷⁸ Fadlî, *Fihrist*, 80.

²⁷⁹ Fadlî, *Fihrist*, 83.

²⁸⁰ Fadlî, *Fihrist*, 82.

- Metinde anlaşılması zor ve kapalı olan bir şeyi açıklığa kavuşturmak.²⁸¹ Esasen bu şerhlerin de temel gayesi olup bu yönü ile şerh ve hâşiyeler aynı işlevi sağlamaktadır. Ancak bazen şerhler metni açıklamakta yeterli olmadığı zaman hâşiyeler bu işlevi ile söz konusu eksikliği gidermektedir. Örneğin Muhammed b. Mustafa el-Hudârî, İbn Akîl şerhine yazdığı hâşiyesinde şârihin lafız ile ilgili, “*Lafız bir cinstir*” tanımının, lafız olmayan dört unsuru hariç tutmadığını belirtmektedir. Ancak kimilerinin tanımında daha sonra gelen fasıllar ile bu eksikliğin giderildiğini söylediklerini ifade ederek bu meseleye açıklık getirmiştir.²⁸²
- Önemli tetkiklerde bulunmak ve hassas konuları ele almak.²⁸³ Yine Hudârî hâşiyesinin daha en başında önemine binaen besmele ile ilgili yaklaşık dört sayfa boyunca değerlendirmelerde bulunmaktadır.²⁸⁴ Bu ve benzeri önemli değerlendirmeleri hâşiyelerin çoğunda görmek mümkündür.
- Eksik bırakılan bir konuyu tamamlamak veya aynı konu ile ilgili ek bilgiler vermek.²⁸⁵ Örneğin *Elfiyye*’nin şerhi olan *Üşmûnî*’ye hâşiyeye yazan Ebü’l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân (öl. 1206/1792) hem İbn Mâlik’in hem de şârihin *ta‘accüb* konusunda zikretmediği bir konuyu eklemektedir. Söz konusu mesele Allah’ın sıfatlarından *ta‘accüb* yapılamayacağı ile ilgilidir. Sabbân, Allah’ın sıfatlarından *ta‘accüb* yapılamayacağını ifade ettikten sonra başkaları tarafından farklı anlamlar verilerek cevaz verildiğini örnekleri ile açıklamaktadır.²⁸⁶
- Hâşiyeler, sadece konu ile ilgili ek bilgi vererek metin veya şerhteki eksiklikleri tamamlamakla kalmaz kimi zaman metinde veya şerhte muhtasar olarak verilen konuları da uzun uzadıya açıklar.²⁸⁷
- Hâşiyelerin bilgileri detaylı verme özelliği yanında kimi zaman da birçok bilgiyi özet verdiği de görülebilir. Hâşiyeler, geniş bir bilgi birikimi neticesinde te’lîf edilirken bir konuyla alakalı bu bilgi birikiminde elde ettiği bütün bilgileri de özetleyebilmektedir. Örneğin Sabbân, hâşiyesinin mukaddimesinde eserini

²⁸¹ Nebhân, ‘*Abkariyyetü’l-te’lîfi’l-‘arabî*, 334.

²⁸² Bk. Hudârî, *Hâşiyetü’l-Hudârî*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâ’î, 1/21.

²⁸³ Nebhân, ‘*Abkariyyetü’l-te’lîfi’l-‘arabî*, 334.

²⁸⁴ Bkz. Hudârî, *Hâşiyetü’l-Hudârî*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâ’î, 1/4-8.

²⁸⁵ Nebhân, ‘*Abkariyyetü’l-te’lîfi’l-‘arabî*, 334.

²⁸⁶ Bk. Ebü’l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Üşmûnî*, thk. İbrâhim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1435/2014), 3/24-25.

²⁸⁷ Nebhân, ‘*Abkariyyetü’l-te’lîfi’l-‘arabî*, 334.

yazarken önde gelen âlimlerden kimi bilgileri eserinde özetlediğini ifade etmektedir.²⁸⁸

- Metindeki veya şerhteki bazı görüşleri asıl kaynağına bağlamak veya konu ile ilgili farklı görüşleri zikretmek.²⁸⁹ Hâşiyelerin bu işlevine metinlerden çok şerhlerde de rastlamak mümkündür. Ancak bir te'lîf yöntemi olarak hâşiyelerde farklı görüşlerin zikredilmesi daha çoktur. Yukarıda ta'accüb konusunda ifade ettiğimiz gibi Sabbân, konu ile ilgili birçok âlimin ve mezhebin görüşüne hâşiyesinde yer vermektedir.
- Metnin veya şerhin eleştirilmesi.²⁹⁰ Hâşiyeler bir değerlendirme ve yorum içerdiği için bu tür eserlerin hemen hemen tümünde olumlu veya olumsuz eleştirilere rastlamak mümkündür. Örneğin İsfârâyînî, *el-Fevâidü'-Ziyâ'iyye* şerhine hâşiye yazan Abdülgafûr-i Lârî'ye ve şerhin müellifi Abdurrahman el-Câmi'ye kendi hâşiyesinde sık sık eleştiriler yöneltmektedir.²⁹¹
- Metin veya şerhteki bilgilere daha fazla örnek ve şevahit getirmek.²⁹² Özellikle bazı metinlerde olmak üzere şerhler de dâhil kimi konular ele alınırken örneklerin ve şahitlerin hiç olmaması veya yeterli olmaması müelliflerin hâşiyelerde daha fazla örnek ve şevahit kullanmalarını sağlamıştır.
- Metnin problemlerini çözmek ve bu yolla okuyucuyu çözümleyici bir bakış açısına yönlendirmek.²⁹³ Hâşiyelerin genel karakteristiği, metni sürekli çözümleyici bir bakış açısı ile ele alarak metni yorumlamak, ardından metin kritiği yapmak ve son olarak da bir çıkarımda bulunmaktır. Bu yönüyle hâşiyeler hem bu işlevi yerine getirir hem de okuyucuyu sorgulama, eleştirme ve çözümlemeye teşvik eder. Bu işlevi şerhlerde kısmen olsa da görmek mümkündür. Ancak sadece metinden ibaret olan te'lîf türünde rastlamak oldukça zordur. Hâşiyeleri metin ve şerhlerden ayıran en etkin özelliği de bu işleve sahip olmasıdır.
- Hâşiyelerin en etkin ve bariz bir diğer özelliği de te'lîf türlerinde bilgi kapsamı olarak çok geniş bir hacme sahip olmasıdır. Metin türünde konular ile ilgili bilgiler sınırlı olmakta metne yazılan şerhler ile bilgi alanı daha da

²⁸⁸ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/3.

²⁸⁹ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 335.

²⁹⁰ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 335.

²⁹¹ Durmuş, "İsfârâyînî, İsfâmüddin", 22/517.

²⁹² Sülemî, "el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşi ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", 249.

²⁹³ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 29.

genişlemektedir. Buna ilave olarak yazılan hâşiyelerle birlikte ise metin ve şerhte mevcut bilgilere ek konuların bilgi kapsamı oldukça artmaktadır.

- Hâşiyeler; daha önce te'lif edilmiş birçok metin ve metin parçalarını, tartışmaları, başkalarına ait görüşleri, soru ve cevapları, çok sayıda bilgi kırıntılarını içerdiğinden bu yönüyle söz konusu eserlerin ve dönemlerin birer tarihî kaydı ve muhafazası işlevini yürütmektedir.²⁹⁴
- Hâşiyeler her bir müellifin ilmî birikiminin ve döneminin ilim şartlarının yansıması olduğu için bu özelliği ile ilme dinamiklik ve zenginlik kazandıran bir işlevi de yerine getirmektedir.²⁹⁵ Bu yönüyle şerh ve özellikle hâşiyeler her müellifin kendine ait yorumunu, değerlendirmesini ve bakış açısını içerdiğinden aynı kaynaktan beslenen ancak ayrı birer eser mahiyetinde olmaktadır.
- Hâşiyeler ve şerhler, bilgilerin sürekli güncel ve değişen çağların şartlarına bağlı olarak dinamik kalmasını sağlamaktadır.²⁹⁶
- Hâşiyeler yöntemi, müelliflerin pasif bir şekilde okuduğunu nakleden ve taklît eden yazarlar olmasını engelleyerek onları bizzat asıl metnin içine itip metni bütünüyle tanımlarını sağlar.²⁹⁷

Bütün bunlara baktığımızda şerh ve hâşiyelerin bazıları tarafından iddia edildiği gibi sadece tekrar ve taklitten ibaret olmadığını aksine zirveye ulaşmış bir te'lif yönteminin, ilmî birikimin ve düşünce geleneğinin yansıması olduğunu görebiliriz. Memlukler dönemi ile başlayıp Osmanlı döneminde zirveye ulaşan hâşiyeler yöntemi nahiv te'lif geleneğine çözümleyici, eleştirel, analitik ve karşılaştırmalı bir yön kazandırmıştır. Hatta zamanla hâşiyeler özelliklerini taşıyan ancak mahiyeti itibari ile şerh olan eserlerin de te'lif edilmesine katkı sağlamıştır.

3.2. Hâşiyeler ile Bağlantılı Kullanılan Diğer Kavramlar

Hâşiyeler kelimesinin; *doldurmak, söylenen sözden başka söz söylemek* anlamlarına geldiğini ve bundan hareketle kitapların kenarlarına veya boşluklara yazılan notların bu kavram ile isimlendirildiğini ifade etmiştik. Ders esnasında kitapların kenar ve

²⁹⁴ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 35.

²⁹⁵ Mesut Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeler Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-”, *Marife* 15/1 (Yaz 2015), 13-14.

²⁹⁶ Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeler Yazıcılığı”, 15.

²⁹⁷ Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeler Yazıcılığı”, 15.

boşluklarına yazılan not ve değerlendirmeler zamanla müstakil bir te'lîf yöntemi haline gelmiş ve nahiv literatürünün ayrılmaz bir parçası olmuştur. Daha sonra bu te'lîf türü üzerine yazılan notlar meydana getirilmiş, bunlar için kimi zaman aynı kavram kullanılmış kimi zaman da yine aynı anlamı ifade eden başka kavramlar kullanılmıştır. Öyle ki aynı yöntem ile te'lîf edilmiş bazı eserler için farklı kavramlar kullanılmıştır. Bu başlık altında hâşiye ile bağlantılı kullanılan bazı kavramlar ve bu isimler ile te'lîf edilen eserler hakkında bilgi verilecektir.

3.2.1. Ta'lik (تعليق)

Ta'lik kelimesi sözlükte; *ilişmek, yapışmak, iliştilen nesne veya not* anlamlarına gelir.²⁹⁸ Terim olarak ise; *bazı açıklamaları yapmak için hâşiye gayesiyle kitabın kenarlarına yazılan notlara* denir.²⁹⁹ Bu anlamda *ta'lik* veya *ta'likat* metnin belirli bir kısmını açıklayan hâşiye ile kimi zaman aynı anlamda kullanılmaktadır.

Ta'likler, ortaya çıktığı ilk şekliyle hâşiyeler gibi metin aralarına veya köşelere yazılan notlar mahiyetinde olduğundan zaman zaman hâşiyeler ile aynı anlamda kullanılmaktadır.³⁰⁰ Ancak bir âlimin herhangi bir ilim alanıyla ilgili görüş ve düşüncelerinin derlendiği kitaplar için de kullanıldığı olmuştur.³⁰¹ Bu yönüyle te'lîf edilen bazı ta'likatta mizanpaj açısından belli bir düzen söz konusu olmamaktadır. Ta'likler; metin, şerh veya hâşiyeye yazılan notlardan ibarettir. Ancak ta'likâtın hâşiyeden daha az rastlanan bir tür olduğu söylenir.³⁰² Ta'likat, hâşiyeye benzediği için -hatta kimileri tarafından aynı kabul edilir- birbirinden ayırt etmek zor olmaktadır. Ta'likât yazılan eserlerin çoğunda “fâide, latife, tenbih, nükte” vb. ibarelere rastlanır. Bu ibareler eserde yazılan notların ve değerlendirmelerin metnin aslından değil birer ta'likât olduğuna işaret eder. Ancak bütün ta'liklerde bu ibarelere rastlanmamakta, olmayan eserlerde de istinsah esnasında asıl metin ile karıştırılabilmektedir.³⁰³

²⁹⁸ Sedat Şensoy, “Ta'likât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 508.

²⁹⁹ Mustafa vd., “et-ta'lika”, 2/622.

³⁰⁰ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 336.

³⁰¹ Şensoy, “Ta'likât”, 39/508.; Örnekler için bk. Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 336.

³⁰² Şensoy, “Ta'likât”, 39/509.

³⁰³ Şensoy, “Ta'likât”, 39/509.

Nahiv literatüründe birçok ta'likât yazılmıştır. Bunlardan biri, Ebû Tâlib b. Hâcî Muhammed Beg-i Tebrîzî-i İsfahânî'nin (öl. 1220/1805), *el-Behcetü'l-merziyye* eserine yazdığı ta'likâtıdır.³⁰⁴ Yine Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına birçok ta'likât yazılmıştır. İbn Bâbeşâz'a ait 15 ciltlik *et-Ta'lik fi'n-nahv (Ta'liku'l-gurfe)* adlı eser bunlardan biridir. Arap dili alanında yazılan ta'likler bunlardan ibaret olmayıp birçok önemli metin veya şerhlere ta'likat yazılmıştır.³⁰⁵

3.2.2. Tenkât (تنكيت)

Tenkât kelimesi; *gizli işaret, ince düşünce, titizlikle ve iyi bir inceleme ile ulaşılan ilmî mesele*³⁰⁶ anlamına gelen *n-k-t* kökünden tef'îl babındadır. Tenkât veya nükte, Arap müellefatının eski türlerinden biridir. Tenkât, ta'lik ve hâşiyeler gibi bir eserdeki herhangi bir konu üzerinde kitaba yazılan not ve değerlendirmelerdir. Bu yönüyle hâşiyelerin ilk örnekleri ile aynı işleve sahip olan tenkât bazen müstakil bir eser olarak da ortaya çıkmaktadır.³⁰⁷ Bu eserler Arap dili alanında diğer alanlarda te'lîf edilenlerden daha az sayıdadır. Süyûtî'nin bir grup nahiv eserleri hakkında yaptığı değerlendirmelerden oluşturduğu *en-Nüket 'ale'l-Elfiyye ve'l-Kâfiye ve's-Şâfiye ve Şüzûrû'z-zeheb ve'n-Nüzhe* adlı bir eseri mevcuttur.

3.2.3. Takrîr (تقرير)

Takrîr kelimesi sözlükte; *bir şeyi bir yerde yerleştirmek, hakkı kabul ettirmek, tahkik etmek, açıklığa kavuşturmak ve açıklamak* anlamlarına gelir.³⁰⁸ Terim anlamı ise; *musanniflerin ders esnasında bazı konular ile ilgili sayfa kenarlarına yazdıkları açıklamalar, notlar ve değerlendirmeler*³⁰⁹ demektir. Tanıma bakıldığı zaman takrîrlerin hâşiyeler ile aynı anlama geldiğini görmek mümkündür. Bundan dolayı günümüzde *takrîr* kavramı, *hâşîye* kavramını ifade etmek için kullanılmaktadır.³¹⁰ Şevki Dayf ise takrîr faaliyetini hâşiyeleri açıklayan bir te'lîf aşaması olarak görmektedir. Ancak bazen takrîr türü, metinden sonraki yazım aşamasının ilk kademesi olarak herhangi bir metne

³⁰⁴ Bk. Fadlî, *Fihrist*, 62.

³⁰⁵ Bk. Şensoy, “Ta'likât”, 39/509.

³⁰⁶ Mustafa vd., “en-nükte”, 2/950.

³⁰⁷ Bk. Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 336.

³⁰⁸ Erkan, “karrara”, 2/1858.

³⁰⁹ Sülemî, “el-Mütûnu ve's-şürûhu ve'l-hevâşi ve'takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî”, 249.

³¹⁰ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 339.

doğrudan yazılan bir şerh için kullanılmaktadır.³¹¹ İbn Emîru Hâc olarak bilinen Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî'nin (öl. 879/1474) hocası Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın fıkıh usulüne dair *et-Tahrîr* adlı eserine *et-Takrîr ve't-tahbîr*³¹² adıyla yazdığı şerh buna örnektir.

Nahiv literatüründe gerek hâşiyelere gerek şerhlere gerekse bu eserlerdeki bir bölüme birçok takrîr yazılmıştır. Bunlardan biri Sabbân'ın hâşiyesine yazılan İsmail b. Musa el-Hâmidî'ye (öl. 1316/1898) ait *Takrîratü'l-Hâmidî* adlı eserdir. Bununla birlikte Abdurrahman Câmî'ye ait *el-Fevâidü'z-zîyâiyye* şerhine ve Süyûtî'nin *Hem'ü'l-hevâmi'* şerhine takrîrler yazılmıştır. Yine Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-İnbâbî (öl. 1313/1896) tarafından Sabbân hâşiyesine, Üşmûnî şerhine ve *Şerhi Şüzûri'z-zeheb* başta olmak üzere³¹³ birçok nahiv eserine takrîrler yazılmıştır.³¹⁴

4. Muhtasar

Muhtasar kelimesi sözlükte; *her şeyin ortası*³¹⁵, *bel*³¹⁶ anlamlarına gelen *h-s-r* kökünün ifti'âl kalıbından *kısaltılmış, özetlenmiş*³¹⁷ anlamına gelen ism-i mef'ûldür. Bir te'lîf yöntemi olarak ise muhtasar, *geniş hacimli bir eserin özetlenerek yazılması veya bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılması anlamlarına* gelir.³¹⁸ Bu minvalden bakıldığında muhtasarın sadece bir eserin özetlenmiş halinden meydana gelen tür için değil aynı zamanda kendi başına bir eser olan ancak ana hatlarıyla ve özetle yazılan eserler için de kullanılmaktadır. Benzeri manada kullanılan telhîs kavramı ise muhtasar ile aynı veya benzer anlamı ifade etmektedir. Her iki kavram arasındaki fark muhtasarda *bir eserin kısaltılarak tekrar yazılması* telhîste ise *özetlenmesi* esastır.³¹⁹ Ancak yazılan eserlere bakıldığında zaman zaman her iki mana için iki kavramın da kullanıldığını görebiliriz. Biz de bu başlık altında muhtasar kelimesinden hem eserin kısaltılması hem de bir konunun özet bir şekilde ele alınmasını esas alacağız.

³¹¹ Nebhân, 'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî, 339.

³¹² Saffet Köse, "İbn Emîru Hâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 19/477.

³¹³ Fadlî, *Fihrist*, 9.

³¹⁴ Bk. Fadlî, *Fihrist*, 63-65.

³¹⁵ Erkan, "el-hasr", 1/1093.

³¹⁶ İbn Manzûr, "h-s-r", 4/240.

³¹⁷ Durmuş, "Muhtasar", 31/57.

³¹⁸ Durmuş, "Muhtasar", 31/57.

³¹⁹ Durmuş, "Muhtasar", 31/57.

İhtisar yöntemi, genellikle bir alandaki önemli ve ilgi gören bazı eserlerde ortaya çıkan bir takım zorluklara karşı uygulanmıştır. Nahiv literatüründe de bu yöntem, genellikle anlaşılması zor ve geniş hacimli eserlere uygulanmıştır. En temel neden, eserin anlaşılmasının zor olması veya geniş hacimli olmasıdır. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* 'ı gibi ilk geniş hacimli nahiv eserlerinin ortaya çıktığı dönemlerden itibaren *ihtisar* metodu da ortaya çıkmıştır. Ancak bu dönemden hicrî 4. asrın sonuna kadar muhtasar sayısı çok fazla değildir. Hicrî 4. asırda İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*'i ile Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî*'si gibi geniş hacimli eserlerin te'lîf edilmesi muhtasar türünün bu dönemden itibaren artmasına yol açmıştır.³²⁰

4.1. Muhtasarın Yazılış Gayeleri

Her te'lîf türünde olduğu gibi muhtasar türünün de tercih edilmesinin bir takım nedenleri vardır. Müellifin metin türünde her bilgiyi verememesi, bazı metinlerin kolay anlaşılabilmesi veya metnin önemine binaen metin üzerine açıklama ve değerlendirme babında şerh ve hâşiyeler yazılabilmektedir. Bazen ise metnin bir şerh gibi geniş hacimli olması veya ayrıntılara çok girmesi metnin kısaltılma ihtiyacını doğurmuştur. Tabi metni kısaltma ihtiyacı ifade ettiğimiz gibi sadece eserin şekilsel yapısını değiştirme gayesinden değil bazen bir öğretim gayesinden de kaynaklanmaktadır. Söz konusu bu ve diğer bazı amaçlar bu başlık altında ele alınacaktır.

- Müelliflerin bazı nahiv eserlerinde görülen zor ibareleri kolaylaştırma veya daha basit bir yolla açıklama gayreti onları ihtisara yönlendiren nedenlerin başında gelir.³²¹ Özellikle ilk dönem nahiv te'lîflerinde eserlerin geniş hacimli olması ve ağır bir dil ile yazılması muhtasar türünün önünü açmıştır. Bu tarz eserlere karşılık olarak kimi müellifler muhtasar eserler te'lîf ederken kimi müellifler ise söz konusu hacimli eserleri ihtisar etmeye çalışmıştır.
- Nahiv konularının, dersi veren hocanın zihnine hemen gelmesi için özet eserlere ihtiyaç duyulmaktadır. Muhtasar eserlerle, hoca, konuları zihnine kolay bir şekilde çağrıştırarak öğrencilere açıklayabilmektedir.³²² Yine bu amacı gerçekleştirmek için nahivde ihtisar metodu tercih edilebilmektedir.

³²⁰ Durmuş, “Muhtasar”, 31/57-58.

³²¹ Cum'a, *Usûlü't-te'lîf fi mesâdirî't-turâsi'n-nahvî'l-'arabî*, 234.

³²² Muhammed Velîd Hâfız, “en-Nuhâtü'l-'Arabü ve Sübülühüm fi't-Te'lîf”, *Mecelletü't-Türâsi'l-'Arabî* 9/35-36 (Nisan-Temmuz 1989), 43.

- Geniş hacimli bir eserin yazılması veya istinsah edilmesi için kimi zamanlar maddi imkânların yeterli olmaması³²³ müelliflerin ihtisar yöntemine yönelme nedenlerinden biri olmuştur.
- Nahiv konularının kolay bir şekilde ezberlenebilme³²⁴ gayesi yine eserlerin ihtisar edilme nedenlerinden biridir. Arap kültürü sözlü bir kültüre sahip olduğu için ve ezberin rolü de sözlü kültürlerde önemli bir etken olduğundan bunun yansımaları Arap dili müellefatında bu şekilde görebilmekteyiz.
- Bazı eserlerde tekrarın çok olması veya gerekli görülmeyen bilgilerle dolu olması bu eserlerin gereksiz bilgilerden ayıklanma ihtiyacını doğurmaktadır. Bundan dolayı bazı eserlerdeki bu tarz fazlalıklar çıkarılarak eser kısaltılabilmektedir.
- Kolay bir yoldan ve basit açıklamalardan manaya ulaştıran îcaz ve ihtisar Arap dilinin özelliklerinden³²⁵ olduğu için ilk te'lîf türlerinden itibaren bu yöntem ile te'lîf etme gayreti ortaya çıkmıştır. Müellifler muhtasar ile bu üslubu yakalama gayreti içerisinde olmuşlardır.

Bütün bunlara baktığımız zaman diğer te'lîf yöntemlerinde olduğu gibi muhtasarda da bir takım gayelerin olduğunu görebiliriz. Bu te'lîf türünde en temel gaye, eserin kısaltılması ve ibarelerin basitleştirilmesidir. Bu temel gayeler ile birlikte eserini öğretici bir gaye ile te'lîf eden kimi müellifler, kolay ezberlenmesi ve müptedilerin kolay bir şekilde anlayabilmesi için ihtisar yöntemini kullanmıştır. Ancak bu yöntem ile te'lîf edilen eserlerin, metni geniş ve ayrıntılı bir şekilde açıklayan şerh ve hâşiye türü eserlerden daha az olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, Arap dili nahvinin çok geniş olması ve buna karşılık sınırlı bir şekilde yazılan metinlerin daha fazla açıklamaya ihtiyaç duymasıdır. Böylece müelliflerin konulara daha çok çözümleyici bir bakış açısı ile yaklaşması nahiv eserlerinin ihtisardan çok, şerh ve hâşiye edilmesini sağlamıştır.

4.2. Muhtasar Türleri

Söz konusu te'lîf yöntemi sadece metne uygulanan bir yöntem olmayıp metinle birlikte kimi zaman şerhlere kimi zaman da aynı yöntemin uygulandığı bir esere, yani muhtasar bir esere de uygulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında bir te'lîf yöntemi olan muhtasarın bazı çeşitleri ortaya çıkmaktadır.

³²³ Cum'a, *Usûlü't-te'lîfî mesâdiri't-turâsi'n-nahvî'l-'arabî*, 236.

³²⁴ Cum'a, *Usûlü't-te'lîfî mesâdiri't-turâsi'n-nahvî'l-'arabî*, 236.

³²⁵ Cum'a, *Usûlü't-te'lîfî mesâdiri't-turâsi'n-nahvî'l-'arabî*, 233.

4.2.1. Metnin İhtisarı

Nahiv literatüründe ortaya çıkan ilk te'lîf türü mensur metinler şeklinde idi. Bu eserler nahiv ilminin ortaya çıktığı ilk dönemlerde olduğundan ve nahiv, sarf, belagat, kıraat vb. ilimler birer disiplin olarak birbirinden ayrılmadıkları için konular aynı eserlerde ele alınmaktaydı. Bundan dolayı Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı gibi ilk yazılan eserler, bu konuları ihtiva ettiğinden geniş hacimli ve detaylı bilgileri ihtiva etme şeklinde idi.

Sîbeveyhi'den sonraki iki asır boyunca muhtasar eserlerin yazılması veya bir eserin ihtisar edilmesi bu dönemlerde geniş hacimli eserlerin çok yazıldığını ve bu eserlerde nahiv meselelerinin detaylı ele alındığını göstermektedir.³²⁶ Ancak bir süre muhtasar eserlerin sayısının artmasından sonra bu eserlerin sonraki dönemlerde anlaşılması için eserlerin tekrar tafsilatı yapılmıştır.³²⁷

İlk nahiv eserlerinden biri olan *el-Kitâb* 'tan itibaren ihtisar faaliyetinin başladığını ifade etmiştik. Söz konusu eseri ihtisar edenlerden biri Ebû Osman el-Mâzinî (öl. 249/863) olmuştur.³²⁸ Mâzinî, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında dağınık olan sarf konularını derlemek suretiyle muhtasarını yazmıştır. Yine söz konusu eseri, Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (öl. 225/840), *Ferhu Kitâbi Sîbeveyhi* adıyla ihtisar etmiştir. Bu eser elimizde mevcut değildir ancak el-Cermî'ye nispetle böyle bir eser rivayet edilir.³²⁹ Arap dili alanında en çok bilinen muhtasar türü eser, yöntemden adını alan *Kazvînî*'ye ait *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserdir. Söz konusu eser müellifin de eserin başında belirttiği gibi Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünün özetidir.³³⁰ Yine İbn Usfûr el-İşbîlî'ye (öl. 669/1270) ait *et-Tâkrîb* adlı eser, Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) tarafından *Takrîbü't-Takrîb* adıyla ihtisar edilmiştir.³³¹

Nahiv literatüründe ihtisar yöntemi ile yazılan eserler sadece bir metnin kısaltılması şeklinde değil ayrıca her hangi bir eserin özet ve kısa bir şekilde yazılması da

³²⁶ M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri -Tarih ve Problemler-*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 90.

³²⁷ Çıkar, "Nahiv İlmi", 91.

³²⁸ Durmuş, "Muhtasar", 31/58.

³²⁹ Sa'd b. Yûsuf el-Mezayânî, "Nüsûsü Farhi Kitâbi Sîbeveyh ve ârâu'l-Cermî fîhi ve eserühâ fî'nahviyyîn", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Luğaviyye* 19/2 (Mart 2017), 11.

³³⁰ Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 6.

³³¹ Nebhân, *Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'arabî*, 208.

muhtasar olmaktadır. Bu tarz metinler sayı bakımında çok olup nahiv disiplininde önemli bir yeri haizdir.³³²

Metnin ihtisarı sadece mensur metne yönelik değil ayrıca manzum metne yönelik de yapılan bir faaliyettir. İhtisar edilen manzum eserlerden biri Harîrî'ye ait *Mülhatü'l-i'râb* adlı eserin ihtisarı olan Câbir el-Hevvârî el-Endelûsî'ye (öl. 780/1378) ait *el-Minha fi'htisâri'l-Mülha* adlı eserdir. Müellif, 377 beyitten oluşan beyti 210 beyit halinde kısaltmıştır.³³³ Yine İbnü'l-Vekîl olarak bilinen Şihâbuddin Ahmed b. Mûsa b. Nasrillah Ali el-Hazrecî (öl. 791/1389), Harîrî'nin *Mülhatü'l-i'râb*'ını ihtisar edenlerdendir.³³⁴ İbn Mâlik'in 1024 beyitten oluşan *Elfiyye* adlı eserini İzzuddîn Ebû'l-Berekât Ahmed b. İbrahîm b. Nasrillah el-Kinânî (öl. 876/1472), hat konularını da ekleyerek 600 beyte ihtisar etmiştir.³³⁵ Yine Süyûtî, *Elfiyye*'yi *el-Vefiyyetü fi Muhtasari'l-Elfiyye* adıyla 630 beyte, *Mülhatü'l-i'râb* eserini ise 120 beyte kısaltmıştır.³³⁶

Hem mensur bir metnin hem de manzum bir metnin ihtisar edilmesi ya da bir eserin başlangıçtan muhtasar bir şekilde te'lîf edilmesine örnek eserler gördük. Elbette bu eserlerin söz konusu yöntem ile te'lîf edilmelerinin bir takım nedenleri vardır. İhtisar edilen eserlerin geneline bakıldığında hepsinde ortak olan noktanın eserlerin hacimli olduğu veya zor anlaşıldığı görülecektir. Ancak metnin ihtisar edilme veya muhtasar yazılma nedeni bunlardan ibaret değildir. Bu ve diğer bazı nedenlere muhtasarın yazılış gayeleri başlığı altında daha önce değinilmiştir.

4.2.2. Şerhin İhtisarı

Konunun başında ihtisar kelimesinin telhîs ile aynı anlama geldiği, her iki kavramın çoğu zaman birbirini yerine de kullanıldığı ifade edilmişti. Dolayısıyla şerhin ihtisarı konusu hakkında “Şerhlerin Diğer Bazı Te'lîf Türleri İle İlişkisi” başlığı altındaki “Şerhin Telhîsi” alt başlığında gerekli malumat verilmiştir.

³³² Söz konusu muhtasar eserlerin bir kısmı için bk. Çıkar, “Nahiv İlmi”, 90.; Durmuş, “Muhtasar”, 31/58.

³³³ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 39.

³³⁴ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 40.

³³⁵ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 51-52.

³³⁶ Ganîmân, *el-Manzûmâtü'n-nahviyye*, 55-56.

4.2.3. Muhtasarın İhtisarı

Muhtasar türü eserlerin, daha önce te'lif edilen bir eserin kısaltılarak veya özetlenerek tekrar yazılması veya bir eserin ilkten kısa bir üslupla yazılması olduğunu ifade etmiştik. Bu yöntem neticesinde ortaya çıkan bazı eserler değişen bir takım şartlara bağlı olarak tekrar ihtisar edilmeye ihtiyaç duymaktadır. Bunun sonucunda ise muhtasarın ihtisarı veya telhîsin telhîsi adı verilen yeni bir te'lif yöntemi ortaya çıkmaktadır.

Muhtasar bir şekilde te'lif edilen bir eserin ihtisar edilmesine en bariz örnek Lutfullah b. Hasan et-Tokâdî'ye (öl. 900/1495) ait *Telhîsü't-Telhîs* adlı eser³³⁷ verilebilir. Söz konusu eser Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünü ihtisar eden Kazvînî'ye ait *et-Telhîs* adlı eserin ihtisarıdır. Bu tür te'lif türüne İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseri üzerinde cereyan eden başka eserler de örnek verilebilir. *el-Kâfiye* gayet muhtasar bir yöntem ile te'lif edilmesine rağmen el-Beyzâvî (öl. 685/1286) tarafından *Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i'râb* adıyla ihtisar edilmiştir.³³⁸ Söz konusu eser yine Fudayl b. Ali el-Cemâlî (öl. 991/1583) tarafından *el-Vâfiye fî muhtasari'l-Kâfiye* adıyla ihtisar edilmiştir.³³⁹ Bunlarla birlikte *Kâfiye*'nin yaklaşık beş tane ihtisarı bulunmaktadır.³⁴⁰

Herhangi bir şerh veya geniş hacimli bir nahiv metninin ihtisar edilmesi sık rastlanan bir durumdur. Buna karşılık ihtisar edilen veya muhtasar bir şekilde yazılan bir eserin tekrar ihtisar edilmesi nadirdir. Bunun nedeni ise muhtasar bir yöntem ile te'lif edilmiş eserin çoğu zaman ihtisar edilmedeki gayeyi gerçekleştirdiğinden veya muhtasar bir eserin tekrar ihtisar edilmesinin eserde yol açabileceği bilgi kaybından dolayıdır.

³³⁷ Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lifi'l-'arabî*, 205.

³³⁸ Muhammed b. Pîr Ali el-Birgîlî, *Şerhu Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i'râb*, thk. Hamdi el-Cebbâlî (Amman: Dâru'l-Me'mûn, 1432/2012), 25.; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1373.

³³⁹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2/1373.

³⁴⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 380.

İKİNCİ BÖLÜM

SABBÂN ve HÂŞİYE ‘ALÂ ŞERHİ’L-ÜŞMÛNÎ ADLI ESERİ

Şimdiye kadar, nahiv literatüründe yazılan eserlerin hangi yöntemler ile yazıldığı, bu yöntemlerin özellikleri, işlevleri, metne katkıları vb. bilgiler verildi. Verilen bilgilerden hareketle nahiv disiplininde özellikle *şerh* ve *hâşiye* türlerinin önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu öneme binaen *hâşiye* türünün en iyi örneklerinden olan Sabbân’a ait *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Üşmûnî* adlı eser, *hâşiye* türünün özellikleri bağlamında ve müellif hakkında bazı bilgiler ile bu bölümde ele alınacaktır.

1. Hayatı

Doğumu ile ilgili kaynaklarda net bir tarih bulunmayan ve asıl adı Ebü’l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî olan Sabbân (öl. 1206/1792), Mısır’ın Kâhire kentinde doğmuştur.³⁴¹ Sabbân, Kur’ân-ı Kerîm ve çeşitli nahiv metinlerini ezberleyerek ilim talebinde ciddi gayrette bulunmuştur.³⁴² Bu gayretler neticesinde nahiv, belagat, aruz, mantık, siyer ve hadis gibi ilimlere katkıları olmuştur.³⁴³ Bu dersler yanında astronomi ve matematik dersleri³⁴⁴ gibi aklî ilimlerden de dersler gördü.³⁴⁵ Hem naklî ilimlerden hem de aklî ilimlerden dersler alan Sabbân, Şâzeliyye tarikatının Afîfiyye kolunun kurucusu olan Abdülvehhâb el-Affî’den (öl. 1172/1758), bu tarikatın temel ilkeleri ile zâhirî ve bâtınî ilimlerini öğrendi.³⁴⁶ Yine bu tarikattan olan ve kendisine “Ebü’l-irfân” künyesini veren Muhammed Sâdât b. Vefâ’dan istifade etti.³⁴⁷ Bir dönem İmam Şâfiî Türbesinde muvakkitlik yapan Sabbân, daha sonra başka camide bu görevi yapmıştır.³⁴⁸ Birçok talebe yetiştiren Sabbân; tahkik, münazara, cedel ve tetkik konularında tanınarak Şam ve Mısır’da şöhret kazandı.³⁴⁹ Hicrî Cemâziyelevvel 1206 (M.

³⁴¹ Zülfikar Tüccar, “Sabbân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), 35/335.; Abdürrezzâk b. Hasen b. İbrâhîm el-Baytâr el-Meydânî ed-Dımaşkî, *Hilyetü’l-beşer fî târihi’l-karni’s-sâlis ‘aşer*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1413/1993), 1384.; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Mektebetü’l-Mesnâ, ts.), 11/17.

³⁴² Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Târîhü ‘acâ’ibi’l-âsâr fî t-terâcim ve’l-ahbâr*, (Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.), 2/137.

³⁴³ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 11/17.

³⁴⁴ Tüccar, “Sabbân”, 35/335.

³⁴⁵ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, 1/1.

³⁴⁶ Tüccar, “Sabbân”, 35/335.; Ceberti, *Târîhü ‘acâ’ibi’l-âsâr*, 2/138.

³⁴⁷ Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye*, 3/1103.

³⁴⁸ Tüccar, “Sabbân”, 35/335.

³⁴⁹ Baytâr, *Hilyetü’l-beşer*, 1386.

Ocak 1792) yılında vebadan dolayı Mısır'da vefat etmiş,³⁵⁰ Bustân Mezarlığına defnedilmiştir.³⁵¹

2. Hocaları

Sabbân, döneminin ileri gelen birçok âliminden farklı alanlarda dersler almıştır. Bunlardan biri Ebu'l-Abbas Şehâbuddîn Ahmed b. Abdilfettâh b. Yûsuf b. Ömer el-Mucîrî el-Milevî'dir (öl. 1181/1767). Sabbân, el-Mucîrî'den akâid ve nahiv başta olmak üzere birçok eserden dersler almıştır.³⁵² Hâşiyesinde adı çokça geçen hocalarından biri olan ve el-Mudâbiğî olarak bilinen Hasan b. Ali b. Ahmed b. Mintâvî'den (öl. 1170/1756) *Sahih-i Buhârî* derslerini almıştır.³⁵³ Yine hâşiyesinde adı çokça geçen bir diğer hocası Muhammed b. Muhammed el-Büleydî'den; (öl. 1176/1762-1763) *el-Câmi'u's-sahîh'den* (*Sahîh-i Müslim*), akaid alanıyla ilgili '*Akâidü'n-Nesefî* eserine Teftâzânî'nin yazdığı şerhten, Beyzâvî'nin tefsirinden ve Semerkandî'nin *Şerhu Risâleti'l-vaz'îyye* eserinden çeşitli dersler almıştır.³⁵⁴ Beyzâvî'nin tefsirinden ve *Celâleyn* tefsirinden dersler aldığı bir diğer hocası da Abdullah eş-Şibrâvî'dir (öl. 1171/1758).³⁵⁵ Hadis derslerini aldığı hocalarından biri de Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yahya el-Aşmâvî'dir (öl. 1167/1754). Sabbân, Aşmâvî'den; Kâdî İyâz'ın meşhur *eş-Şifâ* adlı eserinden, Tirmizî'nin *Câmi'u's-sahîh* eserinden ve Ebu Dâvud'un *es-Sünen* eserinden dersler almıştır.³⁵⁶ Akait ile ilgili dersler de alan Sabbân, bu derslerden bir kısmını İbnü'l-Cevherî'nin (öl. 1215/1801) babası Ezher âlimlerinden muhaddis, fakih ve usulcü³⁵⁷ Ahmed el-Cevherî'den almıştır. Sabbân, bu hocasından Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (öl. 895/1490) akaide dair dört eserinin ortak adı³⁵⁸ olan *Ümmü'l-berâhîn* (*Akâidu's-Senûsî*) adlı eserin şerhinden dersler almıştır.³⁵⁹ Hâşiyesinde önemli isimlerden biri olan bir diğer hocası Muhammed b. Hafnâvî/Hafnî'den de (öl. 1181/1768)

³⁵⁰ Tüccar, "Sabbân", 35/335.

³⁵¹ Tüccar, "Sabbân", 35/335.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1393.

³⁵² Ceberti, *Târihü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.

³⁵³ Ceberti, *Târihü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

³⁵⁴ Ceberti, *Târihü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

³⁵⁵ Ceberti, *Târihü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

³⁵⁶ Ceberti, *Târihü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

³⁵⁷ Hacı Mehmet Günay, "İbnü'l-Cevherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/541.

³⁵⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü's-Senûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989), 2/219.

³⁵⁹ Ceberti, *Târihü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

birçok alandan eğitim görmüştür.³⁶⁰ Sabbân'ın hayatı ve hocaları hakkında *Târîhu 'Acâibi'l-âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr* adlı eserinde bize önemli bilgiler veren ve Sabbân'ın bir başka hocası olan Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî (öl. 1240/1825) yine Sabbân'ın önde gelen hocalarından biridir. Cebertî, Sabbân'a; nahiv, astronomi, belagat, felsefe, mantık, doğa bilimleri gibi alanlardan dersler vermiştir.³⁶¹

Sabbân'ın ders aldığı alanlara ve hocalarına bakıldığında onun; dil, edebiyat, matematik, ilahiyat gibi alanlarda çok yönlü bir kişi olduğu ve geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılır. Onun dar bir alanla sınırlı kalmayıp naklî ve aklî ilimlerden farklı alanlardan da birikim elde etmesi hâşiyesinde çözümleyici bir tavra sahip olmasında etkili olmuştur.

3. Eserleri

Daha önce Sabbân'ın siyer, hadis, nahiv, belagat, mantık, münazara vb. alanlarda çok yönlü bir âlim olduğunu ve bu alanlara katkılarda bulunduğunu ifade etmiştik. Söz konusu alanların çoğunda eserler te'lîf eden Sabbân en çok dil alanında ön plana çıkmaktadır. Başta dil alanında olmak üzere te'lîf ettiği eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

3.1. Dil ve Edebiyat İle İlgili Eserleri

- *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî*
- Sabbân'ın en meşhur ve kendisine de şöhret kazandıran eseri olup İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sine Üşmûnî tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir. Söz konusu eser bir nahiv eseri olup bu bölümümüzün de esas konusudur.
- *Risâle fî m-f- 'a-l* (رسالة في مفعول)
- Sabbân'ın; ism-i zaman, ism-i mekân veya diğer anlamlar için gelebilen *m-f- 'a-l* kalıbını ele alıp incelediği eseridir.³⁶²
- *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-İsâm li's-Semerkandiyye*³⁶³
- es-Semerkandî'nin (öl. 888/1483'ten sonra) *Ferâ'idü'l-fevâ'id* adıyla tanınan istiare konusundaki risâlesine İsâmüddin el-İsferâyînî'nin (öl. 945/1538) yazdığı şerhe hâşiyesidir.³⁶⁴

³⁶⁰ Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

³⁶¹ Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/137.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1384.

³⁶² Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1386.; Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/139.

³⁶³ Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1385.; Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/139.; Tüccar, “Sabbân”, 35/336.; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/297.

³⁶⁴ Tüccar, “Sabbân”, 35/336.

- ***Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Mollâvî ‘ale’s-Süllem li’l-Ahdârî***
Ahdârî olarak meşhur olan Abdurrahman b. Seyyîd Muhammed’e (öl. 983/1575-1576) ait, mantık ilmiyle ilgili 94 beyitten oluşan *es-Süllemü’l-mürevnak fî ‘ilmi’l-mantık* adlı manzum eserin Ahmed b. Abdilfettâh el-Mollâvî (öl. 1181/1767-1768) tarafından yazılan şerhinin hâşiyesidir.³⁶⁵
- ***Risâle fî ‘ilmi’l-beyân***
Adından da anlaşıldığı üzere söz konusu risale beyan ilmine dair te’lîf edilmiştir. Eser hacimli olmamasına rağmen beyan ilminin hemen hemen bütün konularını ihtiva eder. Konuları iyi bir şekilde sunmanın yanında ibarelerinin kolaylığı ile de ön plana çıkmaktadır.³⁶⁶ Eser üzerine birkaç tane hâşiye çalışması yapılmıştır.³⁶⁷
- ***el-Kâfiyetü’ş-şâfiye fî ‘ilmeyi’l-‘arûz ve’l-kâfiye***
Sabbân, aruz ilmiyle alakalı olan bu eseri manzum bir türde te’lîf etmiş ve yine kendisi bu eserini şerh etmiştir.³⁶⁸
- ***Müsellesât fî’l-luğa***³⁶⁹
Müselles kelimesi üç hareke ile okunan kelimelere denir. Bunun neticesinde ortaya çıkan yeni kelimeler bazen aynı anlama bazen de farklı anlama gelebilmektedir.³⁷⁰ Sabbân’ın söz konusu eseri de bu tarz kelimelere dair bir sözlük olup manzum bir yöntem ile te’lîf edilmiştir.³⁷¹
- ***Hâşiye ‘alâ Şerhi Mollâ Hanefî ‘ale’r-Risâleti’l-‘Adudiyye fî âdâbi’l-bahs ve’l-münâzara***
Adudüddin el-Îcî’nin (öl. 756/1355) istidlâl yolu ve metotlarıyla münazara yönteminin kuralları hakkında te’lîf ettiği risâlesine, Molla Muhammed et-Tirmizî el-Hanefî tarafından *er-Risâletü’l-Hanefiyye* adıyla yazılan şerhin hâşiyesidir.³⁷²
- ***Urcûze fî’l-‘arûz***
Sabbân’ın aruz ilmiyle ilgili şerhiyle birlikte yazdığı eseridir.³⁷³

³⁶⁵ Cornelius Van Dyck, *İktifâü’l-‘kunû’ bimâ hüve matbû’*, thk. es-Seyyid Muhammed Ali el-Biblâvî (Mısır: Matba‘atü’t-Te’lîf (el-Hilâl), 1313/1896), 205.; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/297.

³⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İlîş, *Hâşiyyetü ‘Uleyş ‘ala’r-Risâleti’l-beyâniyye li’s-Sabbân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2001), 4.

³⁶⁷ Tüccar, “Sabbân”, 35/336.

³⁶⁸ Van Dyck, *İktifâü’l-‘kunû’*, 476.; Serkîs, *Mu‘cemü’l-matbû‘âtî’l-‘Arabiyye*, 2/1195.

³⁶⁹ Baytâr, *Hilyetü’l-beşer*, 1386.

³⁷⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-Müselles*, thk. Yahyâ Murad (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2015), 3.

³⁷¹ Tüccar, “Sabbân”, 35/336.

³⁷² Tüccar, “Sabbân”, 35/336.

³⁷³ Serkîs, *Mu‘cemü’l-matbû‘âtî’l-‘Arabiyye*, 2/1194.; Van Dyck, *İktifâü’l-‘kunû’*, 260.; Baytâr, *Hilyetü’l-beşer*, 1386.

- ***Risâle fî'l-isti'ârât***

Sabbân'ın belagatte iki istiare konusu ile ilgili te'lîf ettiği bir eseridir.³⁷⁴

- ***Şerh 'alâ Tecrîdi'l-Bennânî***

Teftâzânî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ın şerhi olan *Muhtasarü'l-me'ânî* adlı eserine Mustafa b. Muhammed el-Bennânî tarafından hâşiye edilen *Tecrîd* adlı eserinin şerhidir.³⁷⁵

3.2. Diğer Eserleri

- ***Manzûme fî mustalahi'l-hadîs***

Eser 600 beyitten oluşan manzum bir metindir.³⁷⁶ Söz konusu eser hadis kabulünde veya reddinde takip edilen ilke ve kuralları, hadisin sıhhatini bilme ve râvilerin durumları gibi konuları içermektedir.³⁷⁷

- ***Risâle fî 'ilmi'l-hey'et***³⁷⁸

- ***er-Risâletü'l-kübrâ âle'l-besmele***

Sabbân'ın besmelenin tahlilini yaptığı eseridir.³⁷⁹ Yine *er-Risâletü's-suğrâ 'ale'l-besmele* adıyla bir risalesi daha kaynaklarda geçmektedir.³⁸⁰

- ***Manzûme fî zabti ruvvâtî'l-Buhârî ve Muslim***³⁸¹

- ***Risâle fî esmâi ehli'l-Bedr***

Manzum bir eserdir.³⁸² Adından anlaşılacağı üzere Bedir savaşına katılanları konu edinen bir eserdir.

- ***Manzûme fî mustalahi'l-hadîs***

Hadis ilmi ve ıstılahları ile ilgili 600 beyitten oluşan manzum bir eserdir.³⁸³

³⁷⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/297.; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabîyye*, 3/1103.

³⁷⁵ Tüccar, "Sabbân", 35/336.

³⁷⁶ Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1386.

³⁷⁷ Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *Manzûmetü's-Sabbân fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Kâmil Muhammed 'Avîda (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 3.

³⁷⁸ Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/139.; Emîl Bedî' Yakup, "Muhammed b. Alî es-Sabbân", *Mevsû'atü 'ulûmi'l-lugati'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 8/314.; İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bağdâdî, el-Bâbânî, *Hedîyyetü'l-'arifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-mü'sannifîn* (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1951), 2/349.; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1386.

³⁷⁹ Ahmed b. İsmâil b. Muhammed Kâşif et Teymûr, *Fihrisü'l-Hizâneti't-Teymûriyye* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1367/1948), 1/97.; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabîyye*, 3/1103.

³⁸⁰ Bk. Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1386.; Bâbânî, *Hedîyyetü'l-'arifîn*, 2/349.; Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *er-Risâletü'l-beyânîyye*, thk. Mehdî Es'ad Arrâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 14.

³⁸¹ Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşîhât ve'l-müselâsât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 2/705.; Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/139.

³⁸² Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, thk. İhsan Abbas, 2/705.; Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/139.

³⁸³ Ceberti, *Târîhü 'acâ'ibi'l-âsâr*, 2/139.

- *İs‘âfû‘r-râğıbîn fî sîreti siyeri‘l-Mustafâ ve fezâ‘ili âli beytihi‘t-tâhirîn*³⁸⁴

Bu eser Sünnî ve Şî‘î birçok âlimin ehl-i beytle ilgili başvuru kaynaklarından biridir.

- *İthâfû ehli‘l-İslâm bimâ yete‘allaku bi‘l-Mustafâ ve ehli beytihi*³⁸⁵

- *Takrîr (Hâşiye) ‘alâ mukaddimeti Cem‘i‘l-cevâmi*³⁸⁶

Tâcüddîn es-Sübkî’nin (öl. 771/1370) fıkıh usulüne dair *Cem‘u‘l-cevâmi* adlı eserinin hâşiyesidir.

- *Risâle fî ehli‘l-beyt*³⁸⁷

4. Bir Hâşiye Türü Olarak Hâşiyetü’s-Sabbân

İbn Malik’in *Elfiyye* adlı manzum nahiv eseri yazıldığı dönemden günümüze kadar medreselerde ve çeşitli eğitim kurumlarında okutulan eserlerin başında gelmiş ve büyük bir önem ve şöhrete mazhar olmuştur. *Elfiyye*’nin bu denli şöhret bulmasının nedeni bu türde yazılan İbn Mu‘ti’ye ait ilk *Elfiyye*’den bile daha fazla şöhret kazanacak derecede ustalıkla te’lîf edilmiş ve yeni bir tür olan elfiyye türünün gelenek haline gelmesine büyük katkı sağlamış olmasıdır. Bu önem ve şöhretin en bariz somut ifadesi tarih boyunca söz konusu esere yazılan onlarca şerh, ta‘likât, hâşiye vb. türünde eserler olmuştur.

Söz konusu esere şerh yöntemiyle yazılan eserlerden biri Ebü’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Îsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî’ye (öl. 918/1513) ait *Menhecü’s-sâlik ilâ Elfiyyeti‘bni Mâlik* adlı eserdir. Üşmûnî, söz konusu şerhin te’lîfinde el-Murâdî, eş-Şâtıbî, İbn Hişâm ve Süyûtî gibi âlimlerin aynı esere yazdıkları şerhlerinden faydalanmış ancak bu eser diğer şerhlerden daha fazla alaka görmüştür.³⁸⁸ Üşmûnî’nin geniş bir nahiv birikiminden sonra gelmesi ve bu eserlerden ve birikimden istifade ederek şerhini meydana getirmesi onun daha çok tanınmasına ve öneminin artmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca bu şerhe yazılan ve bu bölümümüzün konusunu oluşturan *Hâşiyetü’s-Sabbân* adlı hâşiye sayesinde şerhin şöhreti daha da artmıştır.

³⁸⁴ Serkîs, *Mu‘cemü‘l-matbû‘âtî‘l-‘Arabîyye*, 2/1194.; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/297.

³⁸⁵ Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/297.

³⁸⁶ Ziriklî, *el-A‘lâm*, 6/297.

³⁸⁷ Baytâr, *Hilyetü‘l-beşer*, 1386.

³⁸⁸ Halit Zavalı, “Üşmûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42/399.

İşte söz konusu İbn Mâlik'e ait manzum bir metin olan *Elfiyye* eserine Üşmûnî tarafından yazılan *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik* adlı şerhe, Ebû'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî (öl. 1206/1792) tarafından *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî* adıyla bir hâşiye te'lîf edilmiştir. Eserin farklı ciltler halinde birçok baskısı yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Sabbân, hâşiyesinin mukaddimesinde eserini; değerli, önemli, eksiksiz, saygın, saf bir eser olarak nitelendirmektedir. Müellif, bu hâşiye ile Üşmûnî'nin şerhine tam bir hizmet ettiğini ifade eder. Eserin yapılarını (ibarelerini) yazmada ve manalarını arıtmada/düzeltilmede; önde gelen âlimlerin yazdıkları önemli şeyleri eserde özetleyerek, uğradıkları birçok zihin yanılgılarına ve doğru anlama sıkıntılarına dikkat çekerek, bütün bunlara zekânın açılacağı değerli yazıları ve bakan kişinin içinin ferahladığı bir tasavvur ekleyerek bütün gayretini harcadığını ifade eder.³⁸⁹ Bunlara bakıldığında Sabbân'ın eserinde üç temel şeyi gerçekleştireceğini ifade etmek mümkündür. Bunlar; daha önceki müelliflerin Üşmûnî şerhine yazdığı şeyleri özetlemek, bu yazılanlarda uğradıkları yanılgılara dikkat çekmek -bunları düzeltmek-, eserin genelinde değerlendirmelerde bulunmak.³⁹⁰ Hâşiyeye başlamadan önce bunlara bakıldığında Sabbân'ın eserinde birçok bilgiyi özetlediği, görüşlerine katıldığı ve katılmadığı kimi âlimlerin olduğu ve yeri geldiğinde bunları eleştirdiği, birçok yorum, değerlendirme ve tahliller yaptığı ön görülebilir. Hâşiyelerin genel özelliklerinden de olan bu faaliyetlerin söz konusu eserde ustaca kullanılması eserin nahiv ilmindeki en önemli ve önde gelen hâşiye türü eserlerden biri olmasını sağlamıştır.

4.1. Hâşiyede Değinen Kaynaklar ve Şahıslar

Yukarıda Sabbân'ın geniş bir nahiv ve İslami ilimler birikiminden sonra geldiğini ifade ettik. Müellifin böyle bir dönemde gelmesi onun hâşiyesinde yaklaşık yüzden fazla kaynaktan istifade etmesini sağlamıştır. Kullandığı kimi kaynaklardan deliller getirerek bazı görüşlerini desteklemiş, kimi kaynaklarda geçen bazı müelliflerin görüşlerini ise eleştirmiştir. Müellifin kullandığı kaynakların çoğu nahiv, sarf, edebiyat alanında olup bunlar haricinde hadis,³⁹¹ tefsir³⁹² ve bunların şerh ve hâşiyelerinden de kaynaklar

³⁸⁹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/3.

³⁹⁰ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 307.

³⁹¹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/113, 184, 316, 3/277, 4/39.

³⁹² Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/24, 54, 233, 409, 2/251, 278, 331, 3/84, 282, 4/10.

kullanmıştır. Sabbân, eserinde birçok âlimin görüşlerini de nakletmiş,³⁹³ bu görüşlerden bir kısmını desteklemiş bir kısmını da eleştirmiştir. Yaptığı nakillerde bazen kaynağın adını belirtirken kimi zaman da belirtmemeyi tercih etmiştir.

Örneğin, *inne ve benzerleri* konusunda *muhaffef inne* meselesinde hem metinde hem de şerhte geçmemesine rağmen Sabbân, hâşiyesinde, *İbn Hâcib Mufassel Şerhi'nde şöyle demiştir*, diyerek bizzat kaynağı zikretmiştir.³⁹⁴ Başka bir yerde ise Sabbân, مهمما edatının aslının ne olduğu, başka edatların birleşiminden mi yoksa basit bir yapıda mı olduğu ile ilgili, *Ebu Hayyan'ın bu edatın mürekkeb olduğuyla ilgili delil olmamasından dolayı basit yapıda olduğunu söylediğini* ve tercih edilen görüşün de bu olduğunu ifade eder.³⁹⁵ Yine mef'ûlü mutlak konusunda خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ cümlesindeki *semâvât* kelimesinin mef'ûlü bih olduğunu söyleyenlerin aksine *Abdulkâhir el-Cürcânî'nin mef'ûlü mutlak olduğunu söylediğini* nakleder.³⁹⁶ Ancak bunu hangi kaynaktan aldığını belirtmez. Görüldüğü gibi kimi yerde Sabbân, naklettiği görüşlerin bir kısmında kaynağı zikrederken kimi yerde ise sadece görüş sahibini zikretmekle yetindiği olmuştur. Aslında bu, müellifin eserinde ne kadar çok kaynaktan istifade ettiğini gösteren bir durumdur. Çünkü kullanılan kaynakların çok sayıda olması veya bir kimsenin kendisine ait olmayan başka kaynaklardan görüşlerinin alınması, her görüş rivayetinde kitabın kaynağının zikrini zorlaştırmakta veya nerede geçtiğinin tam olarak tespit edilememesine neden olmaktadır.

Hâşiyenin mukaddimesinde, eserinde en çok adı geçen bazı hocalarının isimleri yerine hangi tabirleri kullandığını Sabbân ifade eder. شَيْخَنَا derken bununla Mudâbiğî, شَيْخَنَا السَّيِّد ile Seyyid Büleydî, الْبَعْض tabiri ile Yusuf el-Hafnî'yi kastettiğini açıklar.³⁹⁷

Bunlarla birlikte birçok âlimin görüşlerine değinen Sabbân, bunları ifade ederken ya müellifin adını söyler veya eserine işaret eder. Ancak hâşiyesinin birçok yerinde سم şeklinde geçen ve kim olduğunu açıkça ifade etmediği bir şahıs mevcuttur. Bu müellifin kim olduğu ile ilgili elimizde güçlü deliller mevcuttur. Sabbân, hâşiyesinde; سم, el-

³⁹³ Bunların bir kısmı için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/46, 119, 243, 403, 2/9, 43, 103, 3/251, 332, 4/24, 75.

³⁹⁴ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/428.

³⁹⁵ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 4/18.

³⁹⁶ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/161.

³⁹⁷ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/3.

Âyâtü'l-beyyinât adlı eserinde İbn Sübkî'nin 'alemin muayyen bir şey için konulmuş olan lafızdır' dediğini ve bu konunun metinde şöyle geçtiğini ifade etmektedir:

فيه أي في تعريف العلم بما ذكر أن النكرة وضع لمعين أيضًا إذ الواضع إنما يضع لمعين فقله أي المحلي خرج النكرة ممنوع. ويجاب بأن المراد أنه وضع لمعين باعتبار تعيينه فخرج النكرة فإنه وإن وضع لمعين لم يعتبر تعيينه اهـ.³⁹⁸

Yaptığımız araştırma neticesinde, Tâceddin es-Sübkî'nin fıkıh usulüne dair *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserine Celâleddin el-Mahallî'nin yazdığı şerhe Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-Abbâdî el-Mısırî'nin (öl. 994/1586) *el-Âyâtü'l-beyyinât* adında bir hâşiye yazdığını³⁹⁹ tespit ettik. İbn Kâsım el-Abbâdî'ye ait bu eserde Sabbân'ın naklettiği metin şu şekilde geçmektedir:

قوله: (والعلم ما وضع لمعين الخ) فيه أمران: الأول أن النكرة وضع لمعين أيضًا. إذ الواضع إنما يضع لمعين، فقله [خرج النكرة] ممنوع، ويجاب بأن المراد أنه وضع لمعين باعتبار تعيينه فخرج النكرة فإنه وإن وضع لمعين لم يعتبر تعيينه.⁴⁰⁰

Görüldüğü gibi Sabbân'ın naklettiği metin, Abbâdî'nin *el-Âyâtü'l-beyyinât* adlı eserinde birebir geçmektedir.

Yine Sabbân, eserinde, İbnü'n-Nâzım olarak bilinen İbn Mâlik'in oğlu Bedrüddîn (öl. 686/1287) tarafından babasının *Elfiyye*'sine yazılan şerhe سم tarafından bir hâşiye yazıldığını belirtmektedir.⁴⁰¹ Kaynaklarda İbn Kâsım el-Abbâdî'nin İbnü'n-Nâzım'ın şerhine bir hâşiye yazdığı geçmektedir.⁴⁰²

Bunlarla birlikte Sabbân hâşiyesinde İbn Kâsım adında bir âlimin *Muhtasar* adlı eser üzerine bir hâşiyesinin olduğuna işaret etmektedir.⁴⁰³ Başka yerlerde de İbn Kâsım'ın bu eserinden *Nüket* adıyla bahsetmektedir.⁴⁰⁴ Kaynaklara baktığımızda İbn Kâsım el-

³⁹⁸ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/198.

³⁹⁹ Bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/596.; Ali Bardakoğlu, "Abbâdî, İbn Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/15.; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/198.; Kehlâl, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/48.

⁴⁰⁰ Bk. Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-Abbâdî, *el-Âyâtü'l-beyyinât*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 2/93-94.

⁴⁰¹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 4/42.

⁴⁰² Bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 1/152.; Bardakoğlu, "Abbâdî, İbn Kâsım", 1/15.

⁴⁰³ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/9.

⁴⁰⁴ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/3, 70.

Abbâdî'nin, et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) belagat ile ilgili *Muhtasar* adlı eserine nükte ve hâşiyeler yazdığı geçmektedir.⁴⁰⁵

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Sabbân'ın, hâşiyesinde سم şeklinde bahsettiği kişinin İbn Kâsım el-Abbâdî olduğu ihtimali son derece güçlenmektedir. Ayrıca dikkat edildiğinde Sabbân, eserinin mukaddimesinde bazı âlimlerin isimlerini kısalttığını ve eserde nasıl kullanacağını ifade etmektedir. Sabbân'ın böyle bir üslup benimsemesi, onun İbn Kâsım ismini de قاسم kelimesinin son iki harfinden سم şeklinde bir kısaltma yaptığını ayrıca desteklemektedir.

Sabbân'ın böyle bir üslup benimsemesi; genelde eserinde birçok sayıda âlimin, özelde ise isimlerini kısalttığı âlimlerin görüşlerine sık sık değindiğine işaret eder. Çünkü müellifin bu isimlere bu kadar sık değinmesi, onun bu isimleri kısaltması veya bir standarda tabi tutması ihtiyacını doğurmuştur. Sabbân'ın, hâşiyesinde görüşlerine değindiği âlimler bunlardan ibaret değildir. Tıpkı eserlerin çokluğu kadar âlimlerin sayısı da bir o kadar çoktur. Nahvin ortaya çıktığı ilk dönemlerde olan Ebû'l-Esved ed-Düelî, İsa b. Ömer (öl. 149/766), Halil b. Ahmed, Süyûtî'den, yaşadığı dönemdeki hocalarına kadar yüzden fazla şahsın görüşlerine değinmiştir.

Tabii olarak müellifin yaptığı faaliyet bu görüşleri nakletmekten ibaret değildir. Hâşiyelerin temel özelliklerinden bahsederken bu tarz te'lîf yönteminde ayrıca eleştiri, tashih, tahlil, tekmil vb. faaliyetlerin de olduğunu ifade etmiştik. Sabbân da hâşiyesinde görüşlerini ele aldığı âlimleri veya değindiği kaynakları sadece serdetmekle yetinmemekte, bu görüş ve nakiller arasında bir mukayese yapmakta, aklî ve naklî delillere dayanarak da görüşler arasında tercih yapmaktadır. Ele aldığı kimi görüşleri ise eleştirmekte kimi görüşleri de haklı bularak aynı yönde kanaat belirtmektedir.

Sabbân hâşiyesi örneğinde görüldüğü üzere hâşiyelerde çok sayıda şahısların görüşlerine yer verilmesi ve birçok eserden alıntılar yapılması hâşiyelerin asırlar boyunca süren geniş bilgi birikiminin derleme faaliyetini üstlendiğini göstermektedir. Nahiv literatüründeki bu tarz eserler bilgilerin nesilden nesle aktarılmasını, bilgilerin kaybolmamasını ve te'lîf geleneğinde sürekli bir dinamizmin olmasını sağlamaktadır. Çünkü bir konu ile alakalı söz konusu disiplin tarihindeki önemli bilgilere ve yorumlara

⁴⁰⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/48.

kısa sürede ve toplu halde ulaşmak ancak bu bilgileri derleyen, delillendiren ve değerlendiren böyle bir te'lîf yöntemiyle ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu yönüyle hâşiyeler ilim geleneğinde birer bilgi arşivi niteliği taşımaktadır.

4.2. Hâşiyede Konuları Açıklama Üslubu

Her müellifin kullandığı te'lîf yöntemine göre takip ettiği konuları ele alış ve bir açıklama usulü vardır. Kimi müellifler eserinde detaya girmeden, konuları sade ve özet olmak üzere kısa bir şekilde ele almakta, kimileri sadece mevcut konu ile alakalı önemli gördüğü hususları biraz daha detayına inerek ele almakta kimileri ise konuları etraflıca hem kendi içerisindeki hem bağlantılı olduğu konulara hem de konu ile alakalı uzak kalan bilgilere de değinerek ele almaktadır. İstisnaları da olmak üzere bu üslupları sırasıyla metin, şerh ve hâşiyeye yöntemiyle yazılan eserlerde çoğu zaman görmek mümkündür.

Sabbân Hâşiyesi 'ne gelince, müellif evvela açıklama üslubunda *Elfiyye* 'nin şârihi Üşmûnî'nin şerh üslubuna olabildiğince bağlı kalmaktadır. Esere kapsamlı bir şekilde baktığımızda Sabbân'ın açıklamasını ve değerlendirmesini yaptığı hususların, *Elfiyye* 'nin beyitlerinden ziyade, Şârih Üşmûnî'nin ibareleri olduğunu görebiliriz. Sabbân, Üşmûnî'nin şerh ibarelerini tek tek ele alarak üzerinde çoğu zaman derin ve açıklayıcı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Örneğin eserin daha en başında Üşmûnî, *Elfiyye* 'nin ilk beytinde geçen lafız (لفظ) kelimesini şu şekilde şerh etmiştir:

صَوْتُ مُشْتَمِلٌ عَلَى بَعْضِ الْحُرُوفِ تَحْقِيقًا كَزَيْدٍ أَوْ تَقْدِيرًا كَالضَّمِيرِ الْمُسْتَتِرِ⁴⁰⁶

(Lafiz), tahkikî olarak -Zeyd kelimesi gibi- veya takdirî olarak -gizli olan zamir gibi- bazı harfleri içeren sestir.

Şârihin açıklamasına baktığımızda metinde geçen *lafiz* kelimesine sadece iki örnek ile bir tanım getirdiğini görmekteyiz. Sabbân ise hâşiyesinde bu konuyu ele alırken metindeki *lafiz* kelimesini ele almadan doğrudan şerhteki ibareleri tek tek ele alarak açıklamalarda bulunmuştur. İlk önce şerhteki صوت kelimesini ele alarak hangi fiilin masdarı olduğunu, başka manalarda da kullanıldığını ve burada hangi anlamda kullanıldığını açıklamıştır. Daha sonra şerhte geçen بَعْضِ الْحُرُوفِ مُشْتَمِلٌ عَلَى kaydını ele almış, burada geçen *kapsamadan*

⁴⁰⁶ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/30-31.

(مُشْتَمِل), hocası Yûsuf Hafnî'nin de ifade ettiği gibi *küll'ün maddi cüz'ünü* kapsaması olduğu, eğer lafız atıf harfî gibi tek bir harften oluşuyorsa *mutlakın mukayyedi* veya *'amm'ın hâssı* kapsaması olacağını ifade etmiştir. Sabbân, ardından bir diğer kelime olan *تَحْقِيقًا* lafzından neyin kastedildiği ve niçin mansûb olduğunu açıklamakta ve tahkik kelimesinin detayına inerek ve bazı âlimlerin görüşlerine de değinerek ele almaktadır.⁴⁰⁷ Görüldüğü gibi Sabbân, konuyu açıklarken olabildiğince Üşmûnî'nin şerhine bağlı kalmıştır. Burada verdiğimiz örnek hâşiyenin en başlarından olup eserin diğer yerlerinde çok daha detaylı değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Ancak bu, hâşiyede metnin hiç ele alınmadığı tamamen es geçildiği anlamına gelmemektedir. Zira bu örneklerden hemen sonra Sabbân, metinde geçen مُفِيد kelimesi hakkında kısa bir değerlendirmede bulunmaktadır.⁴⁰⁸ Yine mu'rab konusunda *Elfiyye*'de geçen; *و مُعَرَّبُ الْأَسْمَاءِ مَا قَدْ سَلِمَا مِنْ شَبِّهِ الْحَرْفِ كَأَرْضٍ وَسَمَاءٍ* (Mu'rab isimler, *أَرْض* ve *سَمَاء* örneklerinde olduğu gibi harfe benzerlikten *hâli* olmasıdır), beytini detaylı bir şekilde şerh etmeyen Üşmûnî'ye karşın Sabbân, hâşiyesinde, beyitteki lafızlar üzerinde tahliller yapmıştır.⁴⁰⁹ Ancak ifade ettiğimiz gibi her ne kadar bu ve benzeri kısmi örneklere rastlansa da Sabbân, eserinde daha çok Üşmûnî'nin şerhine bağlı kalarak konuları açıklamaktadır.

Sabbân'ın, eserinde çoğu zaman ayrıntıya girme gereği duymadığı yerler de bulunmakta olup, bu tarz yerlerde bir veya birkaç kelime ile açıklama yaptığı görülmektedir. Ancak eserin genelinde kullandığı açıklama tarzı genellikle itnâb ve ayrıntıya girme şeklindedir. Bu açıdan bakıldığında *Sabbân Hâşiyesi*; birçok nahiv kurallarını, problemlerini, illetlerini ve ihtilaflarını içeren geniş hacimli bir eser olmaktadır. Özellikle konuyla alakalı birçok görüşe yer vermesi, bu görüşleri mukayese etmesi, temellendirmesi, değerlendirmesi ve aralarında tercih yapması, eserdeki kimi konularda tartışma havasının hâkim olmasına ve eserin bu denli kapsamlı olmasına katkı sağlamıştır. Yine Sabbân, eserinde *soru sorma* şeklindeki yöntem ile bu tartışma havasını canlandırmaktadır. Örneğin Sabbân, *'atfu'n-nesak* konusunda geçen bir bölümde mevcut olmayan bir soruyu sanki okuyucu sormuş gibi ifade ederek soruya cevap vermektedir. İfade, eserinde şu şekilde geçmektedir: *عَظَّمَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرُو* (Zeyd kalktı ve 'Amr

⁴⁰⁷ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/30-31.

⁴⁰⁸ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/31.

⁴⁰⁹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/85-86.

oturdu) örneğinde vâv atıf harfini getirmezsene, her iki cümledeki yargının gerçekleştiği zaten bilinmektedir. Öyleyse i'râbta mahalli olmayan cümleleri birbirine atfetmede vâv'ın faydası nedir? Derim ki Demâmînî şöyle demiştir: Bu ifadedeki fayda, her iki içeriğin birlikte meydana gelmesidir. Eğer atıf harfi olmasaydı ya sadece ilk yargının gerçekleştiği zahir olurdu veya sadece ikinci yargının gerçekleştiği böylece ilk yargının yanlış ikinci yargının da ondan kaçınmak (onu düzeltmek) olduğu anlaşılabilirdi.⁴¹⁰ Örnekte görüldüğü üzere Sabbân, konuyla alakalı bir detayı okuyucu yerine sormuş ve cevabını da başka bir âlimden naklederek vermiştir. Müellif, hem ikinci ağızdan soru sorarak okuyucunun dikkatini konuya çekmeye çalışmış hem de üçüncü ağızdan soruya cevap vererek konuyu zenginleştirmiştir. Sabbân, bu tarz sorular sorarken tabii olarak sadece başkalarının görüşlerinden cevap vermemekte çoğu zaman özne olarak kendisi de cevap vermektedir.⁴¹¹ Bir başka benzer yerde ise Sabbân'ın tartışma üslubuna örnek bulabiliriz. Elfiyye'nin ilk konusu olan *kelâm* başlığı altında Üşmûnî, *metinde geçen* بِئَا، fiiline taalluktur,⁴¹² demektedir. Sabbân, şârihin bu ifadesini açıklarken şöyle der: Burada (*carr-mecrûru* يَنْجَلِي fiiline taalluk etmekle) fiil olan haberin ma'mûlünü mübtedâdan önce getirmiş olursun ki bu da caiz değildir, diyebilirsin. Ancak bu mukaddem kılma işine, zarurettten veya ma'mûlün türünün carr-mecrûr olmasından dolayı burada müsamaha gösterilmiştir. Zira zarfların, (cümle içerisindeki) hareket alanı geniştir/serbesttir.⁴¹³ Burada Sabbân, fiil olan haberin ma'mûlünün mübtedâdan önce gelmesi konusunu yine ikinci ağızdan, bir nahiv kaidesini hatırlatarak bir tartışma ortamı yaratmış ve kendisi buna cevap vererek şârihin uygulamasına açıklık getirmiştir. Örneklerle belirttiğimiz şekilde Sabbân, hâşiyesinde konunun anlaşılmasında etkin bir rol oynayan tartışma ve okuyucunun ağızdan soru sorma üslubunu kullanarak meseleleri ele almıştır. Bu ve benzeri örneklere eserin birçok yerinde rastlamak mümkündür.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Sabbân, hâşiyesinde bir konuyu ele alırken o konu ile alakalı farklı görüşlere yer vererek bunları karşılaştırma, delillendirme, değerlendirme ve aralarında tercih yapma şeklindeki yöntemleri çokça kullanmaktadır. Bu uygulamanın örneklerine eserin birçok yerinde rastlamak mümkündür. Bunlardan biri

⁴¹⁰ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/134.

⁴¹¹ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/80, 95, 137-138, 2/69, 119, 225, 3/8, 204, 279, 4/5, 62, 250.

⁴¹² وبئا متعلق بينجلي Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/63.

⁴¹³ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/63.

nüdbe konusunda geçen, sıfat veya tevâbi'lere *nüdbe elifinin* dâhil olup olmaması meselesidir. Öncelikle konu, Üşmûnî'nin şerhte, Yûnus b. Habib'in *وَأَزِيدُ الطَّرِيفَا* örneğinde olduğu gibi mendûbun sıfatına elifin getirilmesini caiz kıldığını ifade etmesiyle başlamaktadır. Sabbân konu ile alakalı; İbn Habbâz *en-Nihâye* adlı eserinde, *iki 'alem arasında ابن* kelimesi sıfat olarak gelirse bunun sonuna elif getirilebileceğini söylediğini, Sîbeveyhi ve Halîl b. Ahmed'e göre ise tevâbi'lerden *atfu beyân* ve *te'kide* getirilemeyeceğini ifade eder. Daha sonra Sabbân, konu ile alakalı görüşünü şu şekilde açıklar: *Bana göre (elif), bedel mübdelün minh yerine geçtiği için bedelin sonuna dâhil olur. Örnek; وا غلامنا زيداه. Aynı şekilde, وا زيد وعمره örneğinde geçtiği üzere atfü 'n-nesâk'ın (harfler ile yapılan atf) sonuna da dâhil olur. Daha önce وا عمره وا عمره sözünde geçtiği gibi lafzî te'kîdin sonuna da dâhil olur.*⁴¹⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere Sabbân, bir konu ile alakalı başta bazı âlimlerin görüşlerine yer vermiş, ardından ise bu görüşlerden farklı olarak kendi görüşünü açıklamıştır. Yine başka bir yerde Sabbân, konuyla alakalı görüşünü açıklamış ve niye bu görüşü benimsediğini deliller ile ifade etmiştir. Söz konusu mesele *kâne ve benzerleri* konusunda geçmektedir. Sabbân, bazılarına göre *دام* fiilinin muzarisinin olduğunu ve bunlara göre *nâkısü't-tasarruf* bir fiil olduğunu söyler. Ancak kendisine göre bu fiilin ayrıca mastarı da vardır. Sabbân, bu görüşünü bazı kullanımlara ve aklî delillere dayandırarak açıklamaktadır.⁴¹⁵ Yine Sabbân, hâşiyesinde birçok âlimin veya mezhebin görüşlerini karşılaştırmaktadır. *Kâne ve benzerleri* başlığı altında geçen bir başka meselede de Basra ve Kûfe ekollerinin, kânenin ismi veya haberindeki âmilin ne olduğu ile ilgili görüşlerini karşılaştırmaktadır.⁴¹⁶

Buraya kadar örneklerle ifade ettiğimiz üzere, Sabbân'ın konuları açıklama üslûbunda özellikle ön plana çıkan özelliği, konu ile ilgili çok sayıda farklı görüşlere dayanması ve bu görüşler hakkında değerlendirmeler yapmasıdır. Sabbân, yaptığı değerlendirmeleri de özellikle temellendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında hâşiyedeki konular, farklı görüşlerin nedenleri ile ifade edilmesiyle dallanıp budaklanmakta böylece konu ile alakalı veya konudan uzak birçok bilginin bir arada olması sağlanmaktadır. Yine müellifin eserinde çokça kullandığı ikinci ağızdan soru sorma yöntemi, okuyucunun dikkatini çekmeyi sağlamak ve okuyucuyu sorgulamaya ve konuyu irdelemeye sevk

⁴¹⁴ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/251.

⁴¹⁵ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/339.

⁴¹⁶ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/333.

etmektedir. Bunu sadece soru sorma yöntemi ile değil; فتأمل (derin düşün/dikkatli bak), فاعرفه (bunu bil), فانظر (iyi bak/dikkatini yönelt), لا تغفل (habersiz olma/ihtimal etme), فتدبر (dikkatli davran/iyi düşün), فإنه نفيس (bu -bilgi- kıymetlidir) gibi daha birçok uyarıcı hitap sözleriyle de gerçekleştirmektedir.⁴¹⁷

Hâşiyede göze çarpan bir başka özellik de Sabbân'ın konu içerisinde birbiriyle bağlantılı veya bağlantısız bir takım farklı meselelere değinmesidir. Müellifin bu üslubu eserin farklı ancak faydalı bilgilerle de dolu olmasını sağlamıştır. Daha eserin en başında buna örnekler bulmak mümkündür. Sabbân, hâşiyenin mukaddimesinde, Üşmûnî şerhinde İbn Mâlik'in sıfatı olarak geçen الجياني (el-Ceyyânî) kelimesini şu şekilde açıklamaktadır: *Endülüs'ün bir şehri olan Ceyyân şehrine nisbettir... Ensülüs'e ada denmesinin sebebi, kuzey tarafı hariç denizle çevrili olmasıdır. Rivayet edilir ki Ensülüs'ü tufandan sonra ilk imar eden kişi Endülüs b. Yâfes b. Nuh'tur. Bundan dolayı kendi ismiyle adlandırılmıştır. Mi'yâr eserin sahibi (Venşerîsî -öl. 914/1508-), Kâdî İyâz'dan, Endülüs'ün daha önce Hristiyanların elinde olduğunu sonra ise Müslümanların; bir kısmını zorla bir kısmını da anlaşma ile ellerinden aldığını, daha sonra ise bu Hristiyanların bir kısmının Müslüman olduğunu ve birlikte ikamet etdiklerini nakleder.*⁴¹⁸ Sabbân, bu açıklamasında Ceyyân kelimesinden hareketle, Ensülüs'ün kısa tarihini ve isimlendirilmesini ele almıştır. Görüldüğü gibi bir nahiv eseri olan *Hâşiyetü's-Sabbân*'da dil meseleleriyle ilgili olmayan başka konular da açıklanmıştır. Yine fâil konusunda geçen, *mukaddem olan fâilde mef'ûle dönen bir zamirin olması* meselesinde Üşmûnî'nin örnek olarak getirdiği جَزَى بَنُو أَبَا الْغُلَيَّانِ عَنْ كَيْرٍ وَحُسْنُ فِعْلٍ كَمَا يُجْزَى سِنَمَارٌ (Sinimmâr -güzel eserinden dolayı- cezalandırıldığı gibi, Ebe'l-Gaylânî da oğulları, yaşlılığından ve güzel işlerinden dolayı cezalandırdı.) beytini Sabbân, şu şekilde açıklar: ...Sinimmâr, Hîre Meliki Nu'mân b. İmri'i'l-Kays için Kûfe ardında büyük bir saray inşa eden Rum asıllı bir adamdır. Sinimmar, sarayın inşaatını bitirdikten sonra, aynısını başkasına da yapmasın diye Nu'mân tarafından sarayın üstünden atılmıştır. Böylece Araplar bunu, benzer cezalarda bir darbı mesel haline getirmişlerdir.⁴¹⁹ Görüldüğü gibi Sabbân, bu açıklamasında beyti, konuya bağlı olarak nahiv açısından tahlil etmek yerine, beyitte

⁴¹⁷ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/77, 95, 281, 327, 2/14, 117, 264, 3/51, 56, 80, 191, 4/108, 115, 162, 380.

⁴¹⁸ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/12.

⁴¹⁹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/12.

geçen Sinimmâr adındaki şahsın kim olduğunu ve beytin nereden ortaya çıkıp hangi anlamda kullanıldığını açıklamaktadır. Esasında konu, mukaddem olan fâilde mef'ûle dönen bir zamirin geçmesi ile ilgilidir. Ve Üşmûni de bu beyti buna örnek olsun diye getirmiştir. Ancak ifade ettiğimiz gibi Sabbân bu beyti farklı açıdan açıklamıştır.

Sabbân Hâşiyesi'nde, metinde veya şerhte geçen bir mesele veya ibareden hareketle nahiv ilminden bağımsız bu ve benzeri birçok açıklamalara rastlamak mümkündür. Müellifin böyle bir üslup benimsemesi, farklı bilgileri de içermesi bakımından hâşiyesine zenginlik katmaktadır. Eserin baştan sona nahiv bilgileriyle dolu olması yerine bu tarz farklılıkları içermesi, hem okuyucuya başka alanlardan bilgi kazandırmakta hem de okuyucularda, sürekli karşılaşılan nahiv bilgileri sebebiyle oluşabilecek bir zihin bunalımının da önüne geçmektedir.

Hâşiyetü's-Sabbân'da müellifin konuları açıkladığı bir diğer yöntemi de konu içerisinde konu ile bağlantılı فائدة denilen notlara ve ek bilgilere yer vermesidir. Bu notlarda Sabbân, bazen konu ile ilgili ek bilgiler vermekte⁴²⁰ bazen de kimi âlimlerin görüşlerine yer vererek⁴²¹ konuyu açıklamaktadır. Sabbân, bu tarz ek notlar ile konunun diğer yönleriyle ele alınmasını ve başka âlimlerden rivayetler ile farklı görüşlere yer vererek ya konuyu desteklemekte ya da tartışma ortamı oluşturmaktadır. Her hâlükârda Sabbân, fâide denilen notlar ile hâşiyenin bilgi hacminin zenginleşmesine katkı sağlamaktadır.

4.3. Hâşiyede Kullanılan Deliller

Arap dilinde nahiv kuralları tespit edilirken bazı ölçütler esas alınmış ve kurallar bu ölçütlere göre şekillenmiştir. Kuralların tespit edildiği kaynağın niteliğine göre esas alınan deliller ya nakle dayandığı için naklî ya da akla dayandığı için aklî deliller olarak nitelendirilmiştir. Bu delillerin isimlendirilmesi ve kategorize edilmesi bütünüyle standart olmayıp birbirinden farklılık arz edebilmektedir.⁴²² Kapsayıcı olması açısından bu başlık altındaki deliller, *naklî* ve *aklî* şeklinde olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır.

⁴²⁰ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/97, 154, 286, 2/110, 277, 325, 3/84, 90, 154, 4/36, 70, 110.

⁴²¹ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/42, 80, 114, 2/140, 186, 322, 3/182, 217, 369, 4/94, 138, 214.

⁴²² Kıyasettin Arslan, "Nahiv Kaidelerinin Tespitinde Kullanılan Kaynaklar", *Turkish Academic Research Review* 1/1 (Aralık 2016), 66.

4.3.1. Naklî Deliller

Süyûti, *el-İktirâh* adlı eserinde nakil veya sema‘ı, *fesahatine güvenilen kişinin sözlerinden gerçekleşen ifadelerdir*, şeklinde tanımlamaktadır.⁴²³ Ardından nahivde kuralların tespitinde kullanılan naklî delilleri; *Kur’ân-ı Kerim, hadis, doğuşundan yozlaşmasına kadar nazım ve nesirden olan Arap kelimeleri* şeklinde sıralar.⁴²⁴ Biz de bu başlık altında Sabbân’ın, hâşiyesinde kuralların tespitinde getirdiği naklî delilleri bu sıralamadan örnekler getirerek açıklayacağız.

Evvelâ naklî deliller arasında Kur’ân-ı Kerim’in son derece önemli olduğunu ifade etmek gerekir. Nahiv âlimleri arasında kuralların tespitinde Kur’ân-ı Kerim’den delil getirme sık karşılaşılan bir durumdur. Sabbân da hâşiyesinde, gerek başkalarının açıkladığı ancak delil getirmediği bir kural için gerek ifade ettiği yeni bir kural için Kur’ân’dan delil getirerek bunu gerçekleştirmektedir. Örneğin hâşiyede *nâib-i fâil* konusunda Üşmûni, fâilin bazı amaçlar için hazfedildiğini bunlardan da birinin *fâilin bilinmesi* olduğunu ifade eder.⁴²⁵ Ancak buna herhangi bir delil getirmez. Sabbân ise hâşiyede Üşmûninin bu ifadesine işaret ederek Nisâ Suresinin 27. ayetini⁴²⁶ delil getirir.⁴²⁷ Yine başka bir yerde Sabbân, Üşmûnî’nin الذین ism-i mevsûlünün sadece akıllılara has olduğunu ifade etmesi üzerine şu açıklamada bulunarak Kur’ân-ı Kerim’den ayet delil gösterir: *Akıllılardan maksat, hakiki manada akıllı olma veya (akılsız olanın) akıllı düzeyine indirilmesidir. İkinciye (akılsız olanın akıllı düzeyine indirilmesine) Allah’ın şu sözü örnek verilebilir: إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَفْئَاتُكُمْ ((Ey kâfirler!) Allah’ı bırakıp da taptıklarınız sizler gibi kullardır.)*⁴²⁸ Ortak koşulan putların (الذین) akıllılar düzeyine indirilmesidir.⁴²⁹ Bu ve bir önceki örnekte görüldüğü gibi Sabbân, konu ile alakalı bir kuralı ifade etmiş ardından da Kur’ân-ı Kerim’den kuralını destekleyecek

⁴²³ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv*, thk. Abdülhakim Atiyye (Şam: Dâru’l-Beyrûtî, 1427/2006), 39.

⁴²⁴ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 39.

⁴²⁵ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/87.

⁴²⁶ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا... (...İnsan zayıf yaratılmıştır.) Bu ayette خُلِقَ fiili binâ-i meçhul olarak getirilmiş ve إِنْسَانُ kelimesi de fiile nâib-i fâil yapılmıştır. Sabbân’a göre burada fiilin bu şekilde getirilmesinin nedeni fiilin fâilinin bilinmesinde şüphe olmamasıdır. Zira insanı yaratan sadece Allah’tır. Fâilin bilinmesinden dolayı fâilin hazfedilmesine şârih delil getirmemiştir. Ancak Sabbân, Kur’ân’dan bir ayetle bu kurala delil getirmiştir.

⁴²⁷ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/87.

⁴²⁸ *Kur’ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), A’râf 7/194.

⁴²⁹ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/218.

deliller getirmiştir. Yine sıfat konusunda Sabbân, hangi durumlarda *tâbi‘ ile metbû‘ün arasına bir fasl gireceği* meselesinde yaklaşık 14 durum sıralamakta ve bu durumların 9 tanesine Kur’ân-ı Kerîm’den deliller getirmektedir.⁴³⁰ Sabbân, bu örneklerle birlikte bazı nahiv kurallarına Kur’ân’dan yüzlerce delili eserinde zikretmiştir. Zikrettiği bu delillerin bir kısmı da kimi zaman farklı kıraatlerden olabilmektedir. Örneğin Üşmûnî, *mu‘râb ve mebni* konusunda, kimi Arapların, *mankûs* bir ismin ي harfini, nasb durumunda *sûkûn* ettiğini ifade eder ve şu beyti örnek gösterir:

وَلَوْ أَنَّ وَاشٍ بِالْيَمَامَةِ دَاوَهُ وَدَارِي بِأَعْلَى حَضْرَمَوْتَ اهْتَدَى لِيَا

Ardından Ebû'l-Abbas el-Müberred'in, bu durumu şiirdeki zaruretin güzel bir örneği olduğunu söylediğini ekler.⁴³¹ Ancak Sabbân, bunun caiz olmasının daha doğru olduğunu buna da Ca'fer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) kıraatine göre okunan Mâide Suresinin 89. ayetini delil getirir.⁴³²

Sabbân, hâşiyesinde kurallara getirdiği yüzlerce ayet delili yanında kimi zaman naklî deliller arasından hadislerden de delil getirdiği olmuştur. Ancak diğer nahivciler arasında olduğu gibi Sabbân da kuralların tespitinde hadislerden delil getirmeyi ayetlere göre daha az kullanmıştır. Ayetlerde de olduğu gibi Sabbân'ın hadislerden delil getirmesi, ya şârihin açıkladığı ya kendisinin açıkladığı bir kuralı veyahut da bazı âlimlerin ileri sürdüğü bir kuralı reddetmek için olmuştur. Örneğin, sayı konusunda بضع kelimesinin hangi sayılarla birlikte gelebileceği hangileri ile gelemeyeceği ile ilgili Sabbân, yaklaşık altı görüş zikreder ve son olarak bu altı görüşten sonuncusunun (*bu kelime sadece onlu sayılar ile birlikte kullanılabilir*) *merdûd* olduğunu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisi ile delillendirir: *...Bu görüş (sonuncusu), Hz. Peygamber'in şu sözünde olduğu örneğiyle merdûddur. الإيمان بضع وستون شعبة. Başka bir rivayette ise بضع وسبعون şeklindedir.*⁴³³ Görüldüğü üzere Sabbân, nahiv kuralı ile ilgili bir görüşü reddetmek için hadisten delil getirmiştir. Sabbân'ın hadislerden delil getirmesi ifade ettiğimiz gibi sadece kuralları reddetmek için olmamıştır. Ayrıca kendisinin ifade ettiği bir kurala hadis delili getirdiği veya şârihin getirdiği hadis deliline muvafık kaldığı da olmuştur.⁴³⁴

⁴³⁰ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/84.

⁴³¹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/149.

⁴³² *من أوسط ما تطعمون أهليكم* Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/149.

⁴³³ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 4/103.

⁴³⁴ İlgili örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/336, 2/389, 4/30-31.

Sabbân'ın, kuralların tespitinde getirdiği naklî deliller arasında çok sayıda şiire rastlamak mümkündür. Öyle ki naklî deliller arasında Sabbân en çok şiiri kullanmıştır. Aslında bu durum sadece Sabbân'da değil nahiv âlimlerinin çoğunda bu şekildedir. Bunun en temel nedeninin, gramer ve edebî kullanımların en iyi şiirde tezahür etmesi olduğu söylenebilir. Sabbân, şiiri de tıpkı diğer naklî deliller gibi ya yeni bir kuralın tespiti için ya şârihin ifade ettiği bir kurala ya da başkalarının ifade ettiği bir görüşü reddetmek için delil olarak getirmiştir. Örneğin *mu'rab ve mebni* konusunda Sabbân, beş fiildeki i'râb nûnunun bazı durumlarda zorunlu bazı durumlarda ise caiz olarak hazfedildiğini ve bu durumların hangileri olduğunu örneklerle açıklar. Bu durumlar haricinde ise nadir olarak yine hazfedildiğini ekler. Bu ifadesine ise şu beyti delil olarak getirir:

أَبَيْتُ أُسْرِي وَتَبَيْتِي تَذْلُكِي وَجَهْلِكَ بِالْعَنْبَرِ وَالْمِسْكِ الذَّكِيِّ⁴³⁵

Burada تَبَيْتِي ve تَذْلُكِي fiillerine her hangi bir cezm veya nasb edatı dâhil olmamasına rağmen nûn harfi hazfedilmiştir.

Sabbân ifade ettiği duruma sadece şiirle delil getirmemiş ayrıca hemen ardından naklî delillerden bir hadisile ve ayet ile başka örnekler getirmiştir:

وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّى تُؤْمِنُوا وَلَا تُؤْمِنُوا حَتَّى تَحَابُّوا⁴³⁶

Bunun aslı لَا تَدْخُلُونَ ve لَا تُؤْمِنُونَ şeklindedir.

قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا

Birbirini destekleyen iki sihir! Demişlerdi.⁴³⁷

Yani تَظَاهَرَا. Burada ظharfine dağmedilmiş ve nûn hazfedilmiş. Tasrîh ve başka yerde de bu şekilde geçmektedir...⁴³⁸

Sabbân bazen de Üşmûnî'nin istişhad olarak getirdiği bir beyti ister kabul etsin ister reddetsin, beytin tahlilini yapıp bir neticeye vararak kendi kanaatini

⁴³⁵ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/144.

⁴³⁶ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. İbrâhim Utve Avd vd. (Kahire: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâ'ik ve'l-vera'", 35 (No. 2510).

⁴³⁷ Kasas 28/48.

⁴³⁸ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/144.

bildirmektedir.⁴³⁹ Kimi zaman ise Sabbân, şârihin bir kural için delil olarak getirdiği beyti, konu ile alakalı tahlilini yapmak yerine sadece mana açısından açıklamakla yetindiği olmuştur. Örneğin, Üşmûnî'nin *cezm âmilleri* konusunda getirdiği şu beyti:

لَا أَعْرِفُ رَبِّبًا حُورًا مَدَامُعَهَا مُرَدَّفَاتٍ عَلَى أَغْقَابِ أَكْوَارٍ

Sabbân şu şekilde açıklamıştır: *رَبِّبٌ* bir inek sürüsüdür. (Şair), kadını vakar yürüyüşünde ve gözlerinin güzelliğinde ona benzetti. *حُورًا* kelimesi, onun sıfatı olup *حور* kökünden *خَوْرَاءَ* kelimesinin çoğuldur. Bu, aşırı siyahlık içindeki bembeyaz göz akıdır. *مَدَامُعَهَا* (gözyaşları) kelimesi, *حُورًا* ile merfu'dür. (Şair) bununla gözleri kastetti. Çünkü o (göz), gözyaşı mekânıdır. *مُرَدَّفَاتٍ* kelimesi, *رَبِّبًا* kelimesinden hâldir. *أَكْوَارٍ* kelimesi ise -kef harfinin ötreli okunması ile- *كُورٍ* kelimesinin çoğuludur. Bu da araç gereçleri ile birlikte semer (deve semeri)'dir. *أَغْقَابٍ* kelimesi, *عَقَبٍ* kelimesinin çoğuludur. *عَقَبٍ* ise son olan her şeydir. *مُرَدَّفَاتٍ* kelimesi, *رَبِّبًا* kelimesinin ikinci sıfatı da yapılabilir. Bu kelimenin anlamı, binicinin arkasındaki taşıtlardır.⁴⁴⁰ Görüldüğü üzere Sabbân, şârihin getirdiği beyti konu ile bağlantılı tartışmak veya tahlil etmek yerine manasına ağırlık vererek açıklama yapmakla yetinmiştir.⁴⁴¹ Aslında bu durum Sabbân'ın, hâşiyesinde ne kadar zengin bir üslup kullandığının bir göstergesidir. Nitekim müellif eserinde hem konu ile alakalı Arap şiirinden delil getirmekte hem şârihin getirdiği delil üzerinde tartışmakta hem de bu örnekteki gibi sadece beytin anlamını vermekle iktifa etmektedir.

İfade ettiğimiz naklî deliller arasında Sabbân, en çok Arap şiirinden olan deliller üzerinde tahlil, tartışma ve açıklama üsluplarını kullanmaktadır. Özellikle konu ile alakalı bir beyit üzerinde başka âlimlerin görüşlerine de çoğu zaman değinen Sabbân, ilgili görüşler üzerinde tartışma ortamı da sağlamaktadır. Böylece kimi görüşleri kabul etmekte kimi görüşleri ise reddetmektedir.⁴⁴²

4.3.2. Aklî Deliller

Nahiv kuralların tespitinde naklî deliller yanında bir de nakil dışında, bazı ölçütlere göre kurallar tespit edildiği için aklî deliller olarak adlandırılan bir diğer yöntem

⁴³⁹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/194. 253, 2/140, 203, 285, 3/66, 88, 4/49, 297.

⁴⁴⁰ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 4/4.

⁴⁴¹ Ayrıca bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/326, 377, 2/35, 94-95, 4/8.

⁴⁴² Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/62, 212, 216, 2/19, 37, 149, 3/203.

vardır. Bu deliller arasında en çok bilinenleri kıyas, icmâ, istishâb ve illettir. Kıyasın en bilinen tanımı; *söylenilmemiş bir sözü söylenen söze hamletmektir*.⁴⁴³ Kıyas, nahiv delillerinin en önemlisidir. Hatta nahvin tanımı için, *Arap kelimelerinden tümevarım yoluyla elde edilen kurallar ilmidir*,⁴⁴⁴ denilmiştir. İcmâ ise *Basra ve Kûfe ekollerinin bir konu üzerinde görüş birliğine varmalarıdır*.⁴⁴⁵ İcmânın delil olabilmesi için belli bir kurala aykırı olmaması gerekmektedir.⁴⁴⁶ Bir diğer aklî delillerden olan ıstışâbı ise Süyûtî, nahiv usulü eseri olan *el-İktirâh*’ta, Enbârî’den nakil ile şu şekilde tanımlamıştır: *Asıl hakkında naklî bir delilin bulunmaması halinde lafzın önceden bulunduğu durum üzerinde kalmasıdır*.⁴⁴⁷ Örneğin, ismin aslının binâ olmasıyla ilgili bir delil olmaması üzerine, isimlerin mu‘rab sayılması böyledir.⁴⁴⁸ Nahiv kurallarının tespitinde illet ise bir nahiv kuralının konulmasındaki sebebi ifade eder. Buna göre ta‘lil, *bir nahiv kuralının tespit edilip bu kuralın tercihindeki sebepleri açıklayarak delillerle kanıtlama faaliyetidir*.⁴⁴⁹ Bir nahiv kuralının tespitinde kullanılan bu delillerin tümü akla dayandıkları için *aklî deliller* olarak adlandırılmıştır.

Sabbân, hâşiyesinde naklî deliller yanında bu delilleri de oldukça çok kullanmıştır. Bunlar arasından kıyastan başlayacak olursak Sabbân’ın bunu hâşiyesinde çokça kullandığını ifade edebiliriz. Eserinin mukaddimesinden itibaren Sabbân’ın kıyası kullandığını görebiliriz. Örneğin Üşmûnî’nin mukaddimesini açıklarken, şerhte geçen *التبيان* ibaresindeki *تبيان* kelimesinin; *تَكَرَّر* ve *تَدْكَار* kelimelerine kıyasla, *te* harfinin üstün okunmasıyla *تَبْيَان* şeklinde olması gerektiğini ifade eder. Bunun, Hitâbî’nin ifadesiyle, delil ve burhan ile açıklama anlamını ifade ettiği için *بيان* kelimesinden daha fazla bu anlamı içerdiğini nakleder. Bunu da kelime yapısındaki artışın mananın artışını sağladığı kuralına bağlar.⁴⁵⁰ Bu örnekte görüldüğü gibi Sabbân, bir kelimenin telaffuzunu, benzer kelimelerin okunuşuna kıyas ederek okumuştur. Yine mebni konusunda Üşmûnî şerhte şunu ifade eder: *Vaz’î benzerlik, bir veya iki harf üzerine vaz’ edilmiş olması bakımından ismin, harflerin vaz’ şekli üzerine konulmuş olmasıdır...*

⁴⁴³ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 79.

⁴⁴⁴ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 79.

⁴⁴⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 73.

⁴⁴⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 73.

⁴⁴⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 136.

⁴⁴⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, thk. Abdülhakim Atiyye, 136.

⁴⁴⁹ Mehmet Cevat Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, *Marife* 9/1 (Bahar 2009), 160.

⁴⁵⁰ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/4.

Harflerin vaz'ında asıl olan şey, bir veya iki alfabetik harf üzerine konulmasıdır. Daha fazla harf üzerine vaz' edilmesi ise bu temel kurala aykırıdır. İsimlerde asıl olan ise üç veya daha fazla harf üzerine vaz' edilmiş olmasıdır. Üçten daha az harf üzerine vaz' edilmesi ise, vaz'ında harfe benzemesine yol açmakta böylece bu ismin mebni olmasını gerektirmektedir... Şerhte konuya devamla Üşmûni ُشْمُونِي ve ُشْمُونِي kelimelerinin iki harfli olmalarına rağmen vaz'ında üç harf üzerine oldukları için mu'rab olduklarını ifade eder.⁴⁵¹ Sabbân, bu konudan hareketle bu iki kelimenin mu'rab olmasını, kelimelerin musaggar yapıldığında veya ism-i mensûb kalıplarına sokulduğunda kök harflerinin ortaya çıkması kaidesine kıyas ederek açıklamıştır.⁴⁵² Çünkü ُشْمُونِي ve ُشْمُونِي kelimeleri her ne kadar iki harf üzerine olsa da ism-i tasgir ve ism-i mensûb yapıldıklarında kelimenin kökünden olan ُ harfleri ortaya çıkmaktadır. Böylece bu iki ismin, vaz' itibariyle iki değil üç harf üzerine oldukları ortaya çıkmış, dolayısıyla vaz'î benzerlik özelliklerini sağlayamadıkları için mu'rab olmuşlardır. Bu örneklerde ve başka yerlerde görüldüğü üzere, Sabbân'ın eserinde nahiv kurallarının tespitinde kullandığı aklî delillerden olan kıyasa onlarca yerde rastlamak mümkündür.⁴⁵³

Hâşiyede kuralların tespitinde Sabbân'ın kullandığı bir diğer delil türünün de icmâ olduğunu ifade etmiştik. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi icmâdan kasıt, Basra ve Kûfe ekollerinin bir mesele üzerine uzlaşmalarıdır. *Kâne ve benzerleri* konusunda İbn Mâlik, haberin ma'mûlünün, âmilden (kâne ve benzerlerinden) hemen sonra gelemeyeceğini ifade eder. Konu ile bağlantılı olarak Sabbân, haberin ise ma'mûlünden önce gelebileceğini icmâyâ dayandırarak açıklar.⁴⁵⁴ Yine cerr harfleri konusunda Sabbân şöyle der: *Şunu bil ki ُ edatının dâhil olduğu kelimeye zahir bir isim atfedersen bu isim icmâ olarak merfu' olmak zorundadır.*⁴⁵⁵ Görüldüğü gibi Sabbân, eserinde kimi kuralları icmâyâ dayandırarak ifade etmiştir. Diğer delillerde olduğu gibi icmâ da hâşiyede çokça kullanılan bir nahiv delilidir. Bunun örneklerine eserin birçok yerinde rastlamak mümkündür.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/78.

⁴⁵² Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/78.

⁴⁵³ Bu örneklerin bir kısmı için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/66, 99, 277, 2/56, 69, 175, 3/201, 320, 328, 4/82, 122.

⁴⁵⁴ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/349.

⁴⁵⁵ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/307.

⁴⁵⁶ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/159, 176, 242, 2/54, 129, 371, 3/3, 85, 123.

Sabbân'ın nahiv kurallarının tespitinde başvurduğu aklî delillerden bir diğeri de istishâbtır. Bu aklî delilin de hâşiyeyi zenginleştiren diğer deliller gibi birçok örneği vardır. Kıyas örneğinde değindiğimiz gibi Sabbân, سَم ve سَمْ kelimelerinin iki harf üzerine olmalarına rağmen neden mu'râb olduklarını, *kelimelerin musaggar veya mensub yapılması kelimeyi aslına döndürür*, kaidesine kıyas ederek açıklamıştı. Bununla birlikte Sabbân'ın bu kelimelerin mu'râb olmalarıyla ilgili ifade ettiği bir diğer husus da istishâb deliline dayanmaktadır. Sabbân'ın ifadesi eserinde şu şekilde geçmektedir: *(Araplar/Nahivciler) bunu (سَم ve سَمْ kelimelerini), aslını gözeterek mu'râb etmişlerdir.*⁴⁵⁷ Bu ifadesinde anlaşıldığı üzere Sabbân, bu iki kelimenin mu'râb olmasını, kelimelerin aslına yani ilk bilindiği hal üzerine dayandırmıştır. Söz konusu iki kelimenin ilk bilindiği hâl, mu'râb olmaları yani mebni olduklarını gösteren herhangi bir delilin bulunmamasıdır. Görüldüğü üzere Sabbân, hâşiyesindeki bir kaideyi hem kıyas deliline dayandırmış hem de istishâb kaidesi ile bunu desteklemiştir. Başka bir yerde de Sabbân *esma-i sittenin* asla dayanarak harflerle i'râb olunduğunu söyler.⁴⁵⁸ Buradaki asıldan kasıt aklî delillerden olan istishâbtır. Nitekim Sabbân, hâşiyesinin başka bir yerinde "asl"ın terimsel manalarından birinin de *tersine bir delilin olmaması anlamına gelmesi*⁴⁵⁹ olduğunu ifade eder. Ki bu da aklî delillerden olan istishâbtır.⁴⁶⁰ Hâşiyede kuralların tespitinde getirdiği istishâb delilleri elbette bunlarla sınırlı değildir. Diğer delillerde olduğu gibi bu delilin de hâşiyede örneklerine sıkça rastlamak mümkündür.⁴⁶¹

Sabbân'nın başvurduğu bir diğer aklî delil de illettir. Yukarıda illetin, bir kuralın tespit edilip bu kuralın tercihindeki sebepleri deliller ile ifade etme faaliyeti olduğunu ifade etmiştik. Sabbân, hâşiyesinde illeti terim olarak, *hükmün kendisinden kaynaklandığı şeydir*, şeklinde tanımlar.⁴⁶² Tanımdan da anlaşılacağı üzere illet, hükmün ortaya çıkmasına neden olan bir sebeptir. Örneğin Sabbân, hâşiyesinde mürekkebin fetha üzerine mebni olmasını şu illete dayandırarak açıklamaktadır: *Terkîb, fetha üzerine mebni olmayı gerektirmektedir. Çünkü terkîb ile birlikte bir ağırlık ortaya çıkar. Böylece terkîb bu*

⁴⁵⁷ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/78.

⁴⁵⁸ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/103.

⁴⁵⁹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/73.

⁴⁶⁰ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid etTehânevî, "el-İstishâb". *Keşşâfû istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), 1/153.

⁴⁶¹ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/176, 238, 295, 2/42, 193, 215, 3/234, 342, 395.

⁴⁶² Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/141.

ağırlık ile birlikte, fetha ile olan bir hafifliğe ihtiyaç duymaktadır.⁴⁶³ Burada Sabbân, terkîbin fetha üzerine mebnî olmasını, terkîpten dolayı ortaya çıkan ağırlığa ve fetha ile hafifliğe ihtiyaç duymasına bağlamıştır. Yine başka bir yerde Sabbân, A‘râf Sûresi 172. ayetten hareketle (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ), بَلَىٰ yerine نَعَمْ şeklinde de cevap verilebileceğini şu şekilde açıklar: *Eğer karışıklıktan emin olunacaksa hemze ve nefyin olumlu olan manasına riayet edilerek بَلَىٰ yerine نَعَمْ şeklinde cevap vermek de caizdir.*⁴⁶⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere Sabbân, bir hüküm ifade etmiş ve bu hükmü de *karışıklıktan emin olma* illetine bağlamıştır. Burada *iltibastan emin olmanın* illet kabul edilmesinin nedeni, cevaz hükmünün kendisinden kaynaklanıyor olmasıdır. Bu ve benzeri birçok farklı illet örneklerine hâşiyede rastlamak mümkündür.⁴⁶⁵

Bütün bu örnekler bağlamında ifade edebiliriz ki *Hâşiyetü’s-Sabbân* eserinde, müellif kuralları tespit ederken sadece hükümleri ifade etmekle yetinmemekte birçok farklı türden deliller ile söz konusu kaideleri destekleyerek temellendirmektedir. Hâşiyelerin karakteristik özelliklerinden biri olan dil kurallarının tespitinde birçok şevahit ve deliller kullanmak,⁴⁶⁶ söz konusu eserde sıkça kendini göstermiştir. Sabbân, kuralların tespitinde naklî delilleri kullanarak Arap dilinin gramatik ifadesinde asla bağlı olmayı sağlamış aklî delilleri kullanarak da asla uygun bir dizi gramer kuralının mevcudiyetini desteklemiştir. Metin ve muhtasar türü te’lîf türlerine karşılık şerh ve özellikle hâşiyelerdeki bu tarz kullanımlar eserin bilgi muhtevasını oldukça zenginleştirmekte ve bu türün okuyucular için önemli bir müracaat kaynağı olmasını sağlamaktadır.

4.4. Hâşiyede Eleştiri

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Sabbân, hâşiyesinde birçok âlimin görüşlerinden nakiller yapmaktadır. Bu görüşlerin bir kısmına katılırken bir kısmına da katılmayıp eleştirdiği olmuştur. Hâşiyede, Sabbân’ın özellikle eleştiri üslubuna sık sık rastlamak mümkündür. Bu eleştirilerin çoğunu da en çok görüşlerini naklettiği kendi hocalarına

⁴⁶³ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/92.

⁴⁶⁴ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/102.

⁴⁶⁵ İlgili örnekler için bk.; Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/113, 192, 320, 2/36, 289, 369, 3/116, 149, 233, 4/113, 121, 286.

⁴⁶⁶ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 33.

yöneltmektedir. Hâşiyelerin öne çıkan özelliklerinden olan bir görüşü değerlendirme, tahlil etme ve eleştirme faaliyetlerini Sabbân'ın hâşiyesinden örnekler ile ele alacağız.

Sabbân Hâşiyesi, Üşmûnî şerhine yazıldığı için eserde doğal olarak şerhe ve müellifine yönelik eleştiriler mevcuttur. Dolayısıyla Sabbân'ın hocalarına yönelttiği eleştirilerden önce Şârih Üşmûnî'ye yönelttiği eleştirileri ele almayı uygun bulduk. Sabbân'ın birçok meselede Üşmûnî'ye katılmadığı konular olmuştur. Böyle yerlerde Sabbân, ya şârihin görüşünü kabul etmediğini ifade ederek kendi görüşünü belirtir veya konu ile alakalı Üşmûnî'den farklı bir görüş beyanında bulunur. Örneğin *mevsûl* konusunda Üşmûnî, مَا أَحْسَنَ زَيْدًا örneğinde olduğu gibi ما edatının burada, Ahfeş hariç Basralıların görüşüne göre *nekre ve tam* olduğunu ifade eder.⁴⁶⁷ Ancak Sabbân, şârihin bu ifadesine şu şekilde karşı çıkar: *Buna itiraz ediyorum ki Ahfeş bunu men etmemekte aksine cevaz vermektedir. Ahfeş, ما edatının mevsûl veya nekre mevsuf olduğunu ve haberinin zorunlu olarak hazfedildiğini caiz kılmaktadır.*⁴⁶⁸ Yine başka bir meselede Üşmûnî, *Elfiyye*'deki bir beytin⁴⁶⁹ i'râbını şu şekilde yapar: اللَّامُ مِفْ'ûlün bih olarak mansûbtur. مَا قَدْ نُفِيَا kısmındaki مَا, fâil olarak merfû'dür. Yani bu lâm, nadir yerler dışında menfilere dâhil olmaz...⁴⁷⁰ Sabbân ise Üşmûnî'den farklı olarak beytin i'râbının şu şekilde olmasının daha doğru olduğunu belirtir: مِفْ'ûlün bih olarak mahallen mansûb, اللَّامُ; bedel, atfu beyan veya sıfattır, deseydi daha doğru olurdu.⁴⁷¹ Bu örneklerde görüldüğü üzere Sabbân, bazı konularda Üşmûnî'den farklı görüşler belirtmiştir. Eserin çoğu yerinde Sabbân'ın Üşmûnî'ye muhalif olduğu ve kimi zaman eleştirdiği örneklerine rastlamak mümkündür.⁴⁷² Kimi zaman da Sabbân, Üşmûnî'nin bazı ifadelerindeki hataları düzeltmektedir. Örneğin atıf konusunda Üşmûnî, konu ile alakalı örnek ayet olarak şunu getirir: أَنْ اضْرَبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ. Sabbân ise bu örneğin doğru ifadesini şu şekilde açıklar: *Bu örnekteki أَنْ edatının hazfedilmesi veya فانفجرت lafzının فَانْفَجَسَتْ ile değiştirilmesi daha doğru olur. Çünkü içinde أَنْ edatının geçtiği ayet*

⁴⁶⁷ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/225-226.

⁴⁶⁸ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/226.

⁴⁶⁹ İ'râbı yapılan beyit: وَلَا يَلِي ذِي اللَّامِ مَا قَدْ نُفِيَا وَلَا مِنَ الْأَفْعَالِ مَا كَرَضِيَا Bk. Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 1/141.

⁴⁷⁰ Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 1/141.

⁴⁷¹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/414.

⁴⁷² Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/74, 83, 104, 247, 337, 342, 2/91, 125, 320, 3/29, 105, 172.

şu şekildedir:⁴⁷³ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَعِيمًا

(Kavmi kendisinden su isteyince, Musa'ya, "Asanı taşla vur!" diye vahyettik. Derhal ondan on iki pınar fışkırdı.)⁴⁷⁴ Sabbân'ın ifade ettiği gibi şerhte geçen örnekte bir ayet bulunmamaktadır. Üşmûnî'nin vermek istediği örnekte ya أن edatının olmaması ya da فَانْفَجَرَتْ ifadesinin فَانْبَجَسَتْ ile değiştirilmesi gerekmektedir. Görüldüğü gibi Sabbân, yeri geldiğinde Üşmûnî'nin gözünden kaçırıldığı hatalarını da tashih etmektedir.

Sabbân, hâşiyesinde sadece Üşmûnî'yi eleştirmemekte kimi zaman Üşmûnî'ye yöneltilen eleştirilere de kendisi cevap vererek şârihi savunmaktadır. Örneğin Üşmûnî, harf konusunda şunu ifade eder: ...(Kelime türlerinden) harfin alameti isim veya fiil türlerinden herhangi birinin alametini kabul etmemesidir.⁴⁷⁵ Sabbân konu ile alakalı olarak bu ifadeye şöyle bir itirazın yapıldığını söyler: Harfin (isim ve fiil alametlerini) kabul etmemesi harfi için alamet olamaz. Çünkü olmayan bir şeyin mevcut bir şeye alamet olması doğru değildir.⁴⁷⁶ Ardından Sabbân bu itiraza cevapla şunu söyler: Buna şöyle cevap veririm ki buradaki (itirazdaki) yokluk mutlak olan yokluktur. Ancak şârihin ifadesindeki yokluk sınırlı bir yokluktur.⁴⁷⁷ Görüldüğü üzere Üşmûnî'nin ifade ettiği bir görüşe yöneltilen bir eleştiriye Sabbân, şârihi savunmak suretiyle itiraza cevap vermiştir.

Sabbân, sadece şerhteki bir ifadeye yöneltilen herhangi bir eleştiriye değil ayrıca Elfiyye metnine yönelik herhangi bir itiraza da cevap verdiği olmuştur. Örnek vermek gerekirse İbn Mâlik Elfiyye'de mübtedâ konusunda şöyle der: وَلَا يَجُوزُ الْإِيتِدَاءُ بِالنَّكِرَةِ مَا لَمْ تُفَدَّ عِنْدَ زَيْدٍ نَمْرَةٌ (Zeyd'in kaplanı var-, örneğinde olduğu gibi eğer bir fayda yoksa nekre ile cümleye başlamak caiz değildir.)⁴⁷⁸ Yine konuya devamla başka beyitte ise şöyle der: وَنَحْوُ عِنْدِي دِرْهَمٌ وَلِي وَطَرٌ مُلْتَزِمٌ فِيهِ تَقْدُّمُ الْحَبْرِ (Yanımda dirhem var, bir ihtiyacım var, örneklerinde olduğu gibi burada haberin mübtedâdan önce gelmesi vaciptir.)⁴⁷⁹ Sabbân, daha önce geçen عِنْدَ زَيْدٍ نَمْرَةٌ örneğinden zaten bilindiği için daha sonra gelen عِنْدِي دِرْهَمٌ

⁴⁷³ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/172.

⁴⁷⁴ A'râf 7/160.

⁴⁷⁵ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/64.

⁴⁷⁶ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/64.

⁴⁷⁷ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/64.

⁴⁷⁸ İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 13.

⁴⁷⁹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, thk. Muhammed Can, 14.

bahsettiği kural, *فَعِيل* kalıbında olan *sahih* kelimeler için geçerlidir. Ancak hakkında konuştuğumuz mesele *فَعِيل* kalıbında olan illetli kelimeler ile ilgilidir...⁴⁸⁴ Yine başka bir yerde Üşmûnî, türleri aynı veya farklı olsa bile zamanlarının bir olması şartıyla iki fiil birbirine atfedilebilir der.⁴⁸⁵ Bu ifadesine de sırasıyla şu iki ayeti örnek gösterir: *لِنُحْيِيَ بِهِ يَفْقُدُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* (...O su ile ölü toprağa can vermek ve su vermek için...),⁴⁸⁶ *فَأُورِدَهُمُ النَّارَ* (Kıyamet gününde kavminin önüne düşecek ve onları (çekip) ateşe götürecektir.)⁴⁸⁷ Ardından Sabbân, konuyu şu şekilde değerlendirir: İkinci ayetteki *أُورِدَهُمُ* fiili *يَفْقُدُ* fiiline atıftır. Çünkü bu fiil, Ebûl-Bekâ'nın da dediği gibi *يُورِدُهُم* manasındadır. Şeyhu'l-İslam Zekerîyya ise şöyle demiştir: *أُورِدَهُمُ* kelimesinin *أَمَرَ فِرْعَوْنَ* 'ye mâtufl olması da muhtemeldir, zira lafızda ihtilaf yoktur. Ancak her ne kadar Müdâbiğî ve Yusuf el-Hafnî bu görüşü kabul etseler de şu şekilde reddedilir: Bu durumda atfedilenlerin zamanı birbirinden farklı olur. Çünkü ilkinin zamanı geçmiş, (ikinci ayette) kastedilen zaman ise gelecektir. Böylece burada *fiilin fiile* atfedilmesindeki şart gerçekleşmemiştir...⁴⁸⁸ Açıklamasına devamla Sabbân, iki fiil arasında, atıfla ilgili muhtemel birkaç durumu daha zikreder. Ancak ifade etmek istediği durum, hocaları Müdâbiğî ve Yusuf el-Hafnî'nin kabul ettiği görüşten farklı bir açıklamadır. Görüldüğü gibi Sabbân, bu meselede bazı hocalarının görüşlerini, muhtemel durumları ve olması gereken hükmü belirterek eleştirmiştir.

Yine hâşiyenin başka yerlerinde, hocası Büleydî Sabbân'dan eleştiriler almıştır. Örneğin *izâfe* konusunda Üşmûnî'nin şahit olarak getirdiği *إِنْ وَجَدِي بِكَ الشَّدِيدَ أَرَانِي عَازِرًا* beytini Sabbân, tahlil ederek şu ifadelerde bulunmaktadır: *عَازِرًا* kelimesi mukaddem olan üçüncü mef'ûldür. Birinci mef'ûl *ي*'dir. İkinci mef'ûl ise *عَهْدْتُ* cümlesidir. 'Âid olan zamir ise mahzûf olup takdiri *عَهْدْتُ* şeklindedir. *عَازِرًا* kelimesi, mahzûf olan zamire hâldir. *عَازِرًا* kelimesinin *عَهْد* kelimesine mef'ûl olması ise *sahih* değildir. Çünkü bu durumda mevsûlün 'âidden hâli olması kaçınılmaz olur. Seyyîd Büleydî'nin, bu kelimenin *عَهْد* fiilinin mef'ûlü olduğunu söylemesi ise bir hatadır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/325.

⁴⁸⁵ Bk. Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfîyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 2/433.

⁴⁸⁶ Furkân 25/49.

⁴⁸⁷ Hûd 11/98.

⁴⁸⁸ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/177.

⁴⁸⁹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/364.

Eserin geneline bakıldığında, Sabbân'ın hocaları arasında Seyyîd Büleydî'yi diğer hocalarına göre daha az eleştirdiği görülebilir.

Sabbân'ın eserinde sıkça görüşlerine değindiği ve kimi zaman görüşlerine katıldığı kimi zaman da eleştirdiği, eserinin mukaddimesinde البعض olarak isimlendirdiği bir diğer hocası Yûsuf el-Hafnî de birçok konuda öğrencisi tarafından eleştirilmiştir. Sabbân, hocalarına yönelttiği bu eleştirilerini kimi zaman ya aklî deliller ile ya da naklî deliller ile desteklemiştir. Bunlardan biri *inne ve benzerleri* konusunda geçmektedir. Üşmûnî, *inne ve kardeşleri* konusunda لَعَلَّ edatının anlamlarını sıralarken bunlardan birinin de *kerih görülen bir şeyde endişe duymak* olduğunu ifade ederek şu ayeti örnek gösterir: ...*belki de sen sana vahyolunan ayetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin...*⁴⁹⁰ Ardından Sabbân, şerhi şu şekilde tahlil etmektedir: *İşfâk, korkulan bir şeyden endişe duymaktır. Şârih, örnek verdiği ayet ile Hz. Peygamber'in kendisine vahyedilen şeylerden herhangi birini yapmamasının ismet sıfatı gereği mümkün olmadığını ifade etmiştir. Üşmûnî'nin "لَعَلَّ edatı imkân dâhilinde olana mahsustur" sözündeki mümkünden, şer'an ve âdeten imkânsız olsa bile aklen mümkün olan kastedilmiştir. Yûsuf el-Hâfnî'nin hâşiyesinde de bu şekilde geçmektedir.*⁴⁹¹ Sabbân, Üşmûnî'nin ve hocasının konu ile görüşlerini ifade ettikten sonra şu şekilde bir itirazda bulunarak eleştiride bulunmuştur: ...*Bu tartışmaya açıktır. Çünkü Hz. Peygamber'in (a.s.) kendisine vahyolunan herhangi bir şeyi terk etmesi aklen imkânsızdır. Zira imkânsız oluşunun delili, Kelam ilminde de geçtiği üzere aklîdir.*⁴⁹² Bu örnekte görüldüğü üzere Sabbân, لَعَلَّ edatının Üşmûnî ve hocasının belirttiği üzere sadece şer'an ve âdeten imkânsız olan değil ayrıca aklen imkânsız olan için de kullanıldığını ifade etmektedir. Sabbân, hocasının söz konusu görüşünü tartışmaya açarak kendi görüşünü delili ile öne sürmüştür. Yine başka bir yerde Üşmûnî, münâdânın vâcibî olarak mansûb olduğu yerlerin üç olduğunu ve bunlardan ilkinin de *bizzat kastedilmeyen nekire* olduğunu ifade eder.⁴⁹³ Buna da şu sözü delil olarak getirir: يَا غَافِلًا وَالْمَوْتُ يَطْلُبُهُ (Ey gafil! Ölüm istiyor.)

⁴⁹⁰ Ayet-i kerime öncesi ve sonrası ile şu şekildedir: *Belki de sen (müşriklerin:) "Ona (gökten) bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi!" demelerinden ötürü sana vahyolunan âyetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır. (İyi bil ki) sen bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekîldir. (Hûd 11/12.)*

⁴⁹¹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/399.

⁴⁹² Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/399-400.

⁴⁹³ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/206.

Sabbân, başta hocası Yûsuf el-Hafnî'nin görüşünü belirtmekte ardından bu görüşten farklı bir değerlendirmede bulunmaktadır: *Yûsuf el-Hâfnî şöyle demiştir: Buradaki و isti'nâfidir (cümlelerin başında gelir). Ta ki bu maksut olmayan nekireye uygun bir örnek olsun. Zira bu و edatı hâl olan vâv yapılırsa söz konusu örnek şibh-i muzaf için bir örnek olmuş olur. Ancak bu bizim asıl konumuz değildir.*⁴⁹⁴ Sabbân, hocasının konu ile ilgili görüşünü bu şekilde ifade ettikten sonra şöyle bir itirazda bulunur: *Buradaki mana isti'nâfi değil hâldir. Her ne kadar şârih ve başkaları bundan uzak olsa bile bana göre bunun müfred değil şibh-i muzaf olması daha uygundur.*⁴⁹⁵ Görüldüğü gibi Sabbân, tıpkı diğer hocaları gibi Yûsuf el-Hafnî'yi de eleştirmekten ve ona muhalif görüş belirtmekten çekinmemiştir. Bunun örnekleri hâşiyede olabildiğince çok sayıdadır.⁴⁹⁶

Sabbân'ın hâşiyesinde özellikle görüşlerini değerlendirip eleştirdiği ve eserinin başında isimlerini belli bazı kalıplar şeklinde kısalttığı söz konusu bazı hocalarından örnekler verdik. Bununla birlikte Sabbân, herhangi bir konuyla ilgili başka âlimlerin de görüşlerini yeri geldiğinde eleştirmekten çekinmemiştir. Bu eleştirilerin sayısı da eserinde bir o kadar fazladır. Söz konusu eleştirilerin hepsini veremeyeceğimize göre bunlardan birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Üşmûnî, sıfat konusunda şöyle der: *Sâhibu'l Bedi', tesniye veya cem' olduğu sürece sıfatın mevsuftan önce gelmesinin caiz olduğunu söyler. Bazen de iki mevsuftan herhangi birinden önce de gelebilir. Örnek olarak şöyle dersin: قَامَ زَيْدُ الْعَاقِلَانِ وَعَمَرُو. Şu beyit de buna örnektir: أَبَى ذَاكَ عَتَبِي الْأَكْرَمَانِ وَخَالِيَا (Ben adama zulmü onaylayan değilim. Asil amcam ve dayım bile bundan (zulümden) yüz çevirmişken.)*⁴⁹⁷ Sabbân, konuyla ilgili olarak şöyle der: ... 'Aynî (öl. 855/1451) ve onun dışındaki Mudâbiğî ve Yûsuf el-Hafnî gibi kişiler, ذَاك kelimesinin, ظَلَامَةً kelimesinden mezkûr olana işaret olduğunu söylerler. Ancak bu ism-i işaretin مُقَرَّرَا kelimesinden anlaşılan haksızlığı tasdik etmeye raci' olması daha iyidir. خَالِيَا kelimesindeki mütekellim yâsının icmâen ihtiyarî olarak üstün olması caizdir. 'Aynî'nin, mütekellim için olan ي harfinin zaruretten

⁴⁹⁴ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/206.

⁴⁹⁵ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/206.

⁴⁹⁶ Bunların bir kısmı için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/337, 349, 358, 2/62, 88, 199, 3/84, 158, 264, 4/22, 29, 61.

⁴⁹⁷ Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 2/392.

dolayı harekelendiğini ifade etmesi ise doğru değildir.⁴⁹⁸ Başka bir yerde de yemin konusunda geçen yemin harfleri ile ilgili Üşmûnî, م harfinin de üç hareke şeklinde okunabilmesiyle الله م örneğinde olduğu gibi yemin harfi yapıldığını ifade eder.⁴⁹⁹ Ardından Sabbân, konuyla ilgili Demâminî'nin, *bu harfin ء harfinden bedel olmadığını, bunun gerekçesinin de eğer ء harfinden bedel olsaydı ت harfinde olduğu gibi üstün okunmasının vacip olduğunu söylediğini* ifade eder.⁵⁰⁰ Ancak Sabbân, Demâminî'nin bu görüşüne şu şekilde karşı çıkar: *Yemin meselesinde ء harfi ب harfinden bedeldir. Ancak harekede ona uymamıştır (esre değil üstün gelmiştir). Bunun sebebi de tahfiften dolayı harekede ondan farklı gelmiştir.*⁵⁰¹ İlk örnekte görüldüğü gibi Sabbân, 'Aynî'nin sıfat konusuyla ilgili bir görüşünü vererek bunun doğru olmadığını ifade etmek suretiyle eleştirmiş ve kendisine göre olması daha uygun olan görüşü de belirtmiştir. İkinci örnekte de Sabbân, Demâminî'nin ileri sürdüğü bir görüşe gerekçesini de belirterek karşı çıkmıştır.

Bütün bu örneklerle ve hâşiyedeki daha fazla örneğe bakıldığında Sabbân'ın hâşiyesinde eleştiri üslubunu ne kadar sıklıkla kullandığını görebiliriz. *Sabbân Hâşiyesi* örneğinde görülen bu üslup, hâşiyelerin en temel özelliklerinden olan eleştirinin güzel örneklerinden biridir.

4.5. Metin ve Şerh Bağlamında Hâşiye

İbn Mâlik'in *Elfiyye* adlı eseri daha önce ifade ettiğimiz gibi manzum metin yöntemiyle te'lîf edilmiş bir Arap grameri eseridir. Bu yöntem ile te'lîf edilen manzum metinler az söz ile çok şey anlatma gayreti içerisinde olmaktadır.⁵⁰² Esasen bu şiirlerin temel özelliğidir. Bu yönüyle birlikte ayrıca bir ilim alanıyla ilgili yazılmış olması bu tarz eserlerin kimi zaman veciz olmalarından da ötürü tam olarak anlaşılamamasına yol açmaktadır. Bundan dolayı bu tarz eserlerin daha iyi anlaşılması için şerh ve hâşiyeler te'lîf edilmiştir.

Hâşiyetü's-Sabbân adlı eser, esasında şerh merkezli yazılmasına rağmen kimi zaman *Elfiyye* metnine yönelik açıklama, tahlil ve değerlendirmeler de içermektedir. Bu

⁴⁹⁸ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/85.

⁴⁹⁹ Bk. Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 2/284.

⁵⁰⁰ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/306.

⁵⁰¹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/306.

⁵⁰² Bülbul, “Şiir Türünün Yabancı Dil Derslerinde Kullanımı”, 11.

yönüyle Sabbân, sadece şerhle sınırlı kalmayıp gerekli gördüğü yerlerde metin üzerinde değerlendirmeler de yapmıştır.

Örneğin *Elfıyye* metninde geçen *وَمَاضِي الْأَفْعَالِ* terkinin hangi izafe manasında olduğunu şârih belirtmemiş, buna karşılık Sabbân, bunun taksim manasındaki مَنْ anlamında (fiillerin bir kısmından olan mâzi) olduğunu açıklamıştır.⁵⁰³ Yine taaccüb konusunda hem İbn Mâlik hem de Üşmûnî önemli bir meseleye değinmemiş buna karşılık Sabbân, metinde ve şerhte geçmeyen *Allah'ın sıfatlarından taaccüb yapılamayacağını* delil ve farklı rivayetleri ile detaylı bir şekilde açıklamıştır.⁵⁰⁴ Bir başka konu olan tenâzü'de yine Sabbân, konunun ilk beytini çok sayıda örnek ve rivayetler ile uzun uzadıya açıklamıştır.⁵⁰⁵ Başka bir nahiv konusu olan *hikâyede* ise ne İbn Mâlik ne de Üşmûnî, *الحكاية* kelimesinin tanımını yapmamıştır. Bu durum, kavramın ne olduğunu daha önce duymayanlar için bir eksikliğe sebep olabilir. Buna karşılık Sabbân, konuya daha giriş yapmadan bu kelimenin hem sözlük hem de terim anlamını vermektedir.⁵⁰⁶ Kimi zaman da Sabbân, *Elfıyye* metninde geçen bir kelimenin muhtemel i'râb durumlarını tek tek açıklamaktadır.⁵⁰⁷ Sabbân, bu yönüyle metnin muhtemel anlamlarının tümüne değinip herhangi bir anlamı es geçmemeyi önemsemektedir. Sabbân, kimi yerlerde metnin bir kısmını ele alarak onun üzerinden birtakım değerlendirmelerde bulunmakta ve konuyla ilgili bazı hocalarının veya âlimlerin görüşlerine değinmektedir.⁵⁰⁸ Esasen Sabbân'ın bu üslubuna hâşiyede sık sık rastlamak mümkündür. Yine Sabbân'ın metni ele alış yöntemlerinden biri de metni tahlilî bir yöntem ile değerlendirmesidir.⁵⁰⁹ Sabbân'ın bu yönü de özellikle şerh bağlamında olmak üzere metinde de göze çarpan bir özelliğidir. Sabbân, *Elfıyye*'nin bazı beyitlerini gramer açısından değerlendirip ya kendisi itirazlarda bulunmakta ya da bazı âlimlerden itirazlar olduğunu nakletmektedir. Örneğin *Elfıyye*'nin *mu'râb ve mebni* konusunda geçen bir beytine⁵¹⁰ Süyûtî'nin, tekit nûnu almış bir fiilin ma'mûlünün kendisine mukaddem olamayacağını söyleyerek itirazda bulunduğunu nakletmektedir. Ardından Sabbân, bu tarz bir durumda itirazın nasıl bertaraf

⁵⁰³ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/67.

⁵⁰⁴ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/22-23.

⁵⁰⁵ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/142.

⁵⁰⁶ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 4/124.

⁵⁰⁷ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/55.

⁵⁰⁸ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/76.

⁵⁰⁹ Örnek için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/91.

⁵¹⁰ وَالرُّفْعُ وَالنَّصْبُ اجْعَلْنِي إِعْرَابًا لَا سَمِيَّ وَفَعْلٌ نَحْوُ لَنْ أَهَابًا Bk. İbn Mâlik, *Elfıyye*, thk. Muhammed Can, 5.

edilebileceğini de açıklamaktadır.⁵¹¹ Yine *ibtidâ* konusunda, İbn Mâlik'in bir kullanımına yönelik yapılan bir eleştiriye Sabbân'ın bizzat kendisi itiraza cevap vererek musannifi savunmuştur.⁵¹² Hâşiyede göze çarpan özelliklerden biri de Sabbân'ın metinde geçen konuyla ilgili örnek şahit veya delillere de değinmesidir.⁵¹³ Bu yönüyle Sabbân metindeki kimi konuları örnek şahitler ile pekiştirmekte veya kurala aykırı kullanımları belirterek konunun zenginleşmesine katkı sağlamaktadır.

Yukarıda hâşiyenin metin yönlü konumunu belirttik. *Sabbân Hâşiyesi*'nin metin yönlü bu özelliklerin tümü hatta daha fazlası Üşmûnî şerhi açısından da geçerlidir. Ancak daha önce ifade ettiğimiz gibi *Hâşiyetü's-Sabbân* eseri metinden ziyade şerh merkezli te'lîf edilmiş bir eserdir. Sabbân, eserinde Üşmûnî'nin şerhine olabildiğince bağlı kalmaya çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında hâşiyenin şerh açısından en bariz özelliği Sabbân'ın, şerhi analitik bir yöntem ile ele almasıdır. Bu yönüyle Sabbân, şârihin bir ibaresini çoğu zaman yorumlamakta, eleştirmekte ve bir çıkarımda bulunmaktadır. Sabbân, şerhteki bir meseleyi ele alırken o mesele üzerinden ya bütün bu faaliyetleri gerçekleştirmekte ya da sadece yorum veya sadece eleştiri veya sadece çıkarım yapmakla yetinmektedir. Örneğin; *fâil* konusunda, metinde geçen *الْفَاعِلُ الَّذِي* ibaresini şârih şu şekilde açıklamaktadır: **Fâil**; *nahivcilerin geleneğinde, sigası aslî olan tam bir fiilin veya müevvel bir fiilin kendisine isnad edildiği isimdir.*⁵¹⁴ Ardından Sabbân, şerhte geçen *أصلي الصيغة* (*sîgası aslî olan*) terkiibini şu şekilde yorumlamaktadır: *Buradaki sîganın aslî olmasından kasıt, mutlak olarak gayr-ı mutasarrıf olan fiil değil fiilin meçhul kalıba dönüştürülmemesidir. Taki bununla نعم ve شهد-üstün ve sükûn ile veya tek esre ile veya iki esere ile- fâilleri hariç tutulsun. Çünkü bu iki fiil aslî sîga ile değildir. Aslî sîgâ üstün ve esre iledir.*⁵¹⁵ Görüldüğü gibi Sabbân şerhte geçen *aslî sîga*dan maksadın ne olduğunu yorumlayarak açıklamıştır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Sabbân'ın hâşiyede en göze çarpan özelliklerinden biri sık sık eleştiri yöntemini kullanmasıdır. Sabbân, eleştiriye sadece belli başlı kişilere, görüşlere veya nahiv mezheplerine değil herhangi bir konuyla ilgili eleştirme gereği duyduğu bir mesele varsa bunu çekinmeden herkese karşı yapmıştır. Şârihe yönelik eleştirilerine de daha önce örneklerle yer verdiğimizden burada

⁵¹¹ Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/100.

⁵¹² Bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/311.

⁵¹³ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/108, 144, 166, 2/66, 142, 205, 3/102, 135, 4/291, 376-377.

⁵¹⁴ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/59.

⁵¹⁵ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 2/60.

tekrar zikretme gereği duymadık.⁵¹⁶ Sabbân, şerhteki bir meseleyi ele alıp farklı görüşleri ve yorumunu yaptıktan sonra genellikle bir çıkarım yapmayı ihmal etmemektedir.⁵¹⁷ Sabbân'ın şerhten hareketle kimi şahıslardan zikrettiği görüşlerden biri tartışmaya açıksa bunun hangi açıdan tartışmalı olduğunu çoğu zaman ifade etmektedir.⁵¹⁸ Yani ifade ettiği görüşü sadece *bu görüş tartışmalıdır*, demek yerine *bu görüş şu veya şu açılardan tartışmalıdır*, şeklinde açıklama yapmaktadır. Dolayısıyla Sabbân, tartışmaya açtığı görüşleri sadece, *bu görüş tartışmalıdır*, diyerek yavan bırakmamakta aksine görüşün neden tartışmalı olduğunu sebepleri ile açıklamaktadır.

Şimdiye kadar belli başlıklar altında verdiğimiz bilgilerden hareketle Sabbân'ın şerhi ele alış yöntemini özetlemek gerekirse onun, şerhi tahlîlî bir şekilde ele alarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Herhangi bir konuda Üşmûnî'nin ifade ettiği bir meseleyi Sabbân, çoğu zaman etraflıca ele almaktadır. Konuyu derinlemesine ele alan Sabbân, konu ile ilgili sık sık farklı görüşleri de zikretmektedir. Bu yönüyle hâşîye ve şerhteki bilgilere ayrıca zenginlik katmayı sağlamaktadır. Zikrettiği söz konusu görüşleri eleştirmekten çekinmeyen Sabbân, çoğu zaman bir değerlendirmede bulunarak neticeye varmaktadır. Sabbân, kimi zaman şârihin bir ibaresinden derin meselelere girmekte ve konu ile bağlantılı bağlantısız birçok meseleye değinmektedir. Bu açıdan baktığımız zaman Sabbân, şerhe ilave ettiği çeşitli bilgiler ile eserine geniş kapsamlı bir nitelik kazandırmaktadır. Bu durum, hâşîyesinde Arap dili grameri ile ilgili çoğu bilgi ve problemin bir arada olmasını sağlamıştır.

⁵¹⁶ Örnekler için bk. Sabbân, *Hâşîyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 1/74, 83, 104, 226, 247, 337, 342, 414, 2/91, 125, 320, 407, 3/29, 105, 172, 206, 286.

⁵¹⁷ Örnek için bk. Sabbân, *Hâşîyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 3/105-106.

⁵¹⁸ Örnek için bk. Sabbân, *Hâşîyetü's-Sabbân*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, 4/112.

Sonuç

Nahiv ilmi sistemleşmeye başlayıp literatürünün oluştuğu günden itibaren belli bazı amaçlarla eserler te'lif edilmiştir. Bu amaçlar genelde aynı olup özelde birbirinden farklı olabilmektedir. Bu farklı gayeleri gerçekleştirmek için müellifler farklı yöntemler takip etmiş, bu yöntemler neticesinde ise farklı türde eserler ortaya çıkmıştır. Nahiv literatüründe te'lif yöntemlerinin yol açtığı farklı te'lif türleri, nahiv disiplini literatürünün gayet zengin olmasına böylece gramer öğreniminde her türlü hedef ve kazanımın kolay bir şekilde gerçekleşebilmesine katkı sağlamıştır.

Sözelimi *manzum metin* türü, nazımdan dolayı gramerin kolay bir şekilde ezberlenmesine katkı sağlamakta ve şiirin mahiyetindeki îcâzdan dolayı da birçok konunun kısa ve özet bir şekilde bir arada olmasını sağlamaktadır. Bundan dolayı nahivde *nazım* yöntemi/türü, nahiv literatürünün önemli te'lif türleri arasında yer etmiş ve nahiv âlimleri tarafından tercih edilen, eğitim kurumlarında okutulan ve ezberletilen önemli bir tür olmuştur. Bu konunun, modern eğitim yaklaşımlarında eleştirilen *ezbere dayalı öğretim metodundan* ayrı değerlendirilmesi gerekir. Çünkü gramer kuralları, dil öğreniminde bir araç olduğundan minimum temel konuları ile öğrenilmesi gerekir. Bu kuralları da şiirsel yapı ile kolay ezberlenen, basit bir çağrışım ile de kolay bir şekilde hatırlanabilen *nazım türü* en iyi şekilde gerçekleştirir. Yine gramer ilmi sosyal bir ilim olmadığı için tümüyle yoruma dayalı bir ilim de değildir. Tıpkı matematik gibi gramerin de birçok konusu; değişmeyen, kurallı, formüllü ve teknik meselelerden oluşur. Nahiv ilmindeki söz konusu bir dizi kuralın kolay bir şekilde öğrenilip unutulmamasında *nazım* yöntemi, son derece işlevsel bir yöntemdir.

Nahiv ilmini, tamamen matematik gibi değerlendirmek de doğru değildir. Değişmeyen kuralları var ise de bütünüyle teknik, yoruma ve tartışmaya kapalı bir ilim değildir. Nahiv kurallarını; tartışmaya, yoruma, eleştiri ve değerlendirmeye açan te'lif türleri de vardır. Benzer yönleri olmakla birlikte birbirinden farklı iki tür olan *şerh* ve *hâşiyeler*, bu faaliyetleri gerçekleştiren te'lif türleridir. Nahiv disiplini metin merkezli te'lif edilen *şerh* ve *hâşiyeler*, metni etrafıca ele alan eserlerdir. Bu eserler; tashih, tekmil, telhis, temsil vb. birçok faaliyeti gerçekleştirmektedir. Bu yönüyle nahiv disiplini en çok rağbet ve önem gören eserler, genellikle *şerh* ve *hâşiyeler* türünden olmuştur. Bu türlerin, bu denli rağbet görmesinin elbette bazı nedenleri vardır. Bazılarının iddia ettiği

gibi bu türler, tamamen tekrardan ibaret olsaydı, nahiv tarihi boyunca üzerine yazıldığı metni bile gölgede bırakacak derecede ön plana çıkmazdı. Elbette ki bazı eserlerde, şerhte aşırıya kaçma neticesinde tekrara girildiği olmaktadır. Bu durumda da söz konusu eseri tekrarlardan ve detaylı bilgilerden arındırma ihtiyacı doğmakta, bu faaliyeti ise *iẖtis̱ar* yöntemi gerçekleştirmektedir. *Şerh* ve *ẖaşıyeler*, nahiv literatürünün tarih boyunca dinamik kalmasını sağlayan önemli te'lif türleri olmuştur. Bu türler, gerçekleştirdikleri faaliyetler ile nahiv disiplininde sürekli bir sorgulama, çözümleme, değerlendirme ve yorum havasının etkin olmasını ve bunun canlı kalmasını, nahiv ilminin tarih boyunca gelişmesini, birçok bilginin bir arada olmasını sağlayan önemli eserlerdir. *Şerh* ve *ẖaşıyeler* sayesinde nahiv ilmi ve birikimi asırlar boyunca korunmuş ve nesilden nesle aktarımı sağlanmıştır. Ayrıca bu eserler; yorum, eleştiri ve çıkarım faaliyetleri ile okuyucuya analitik bir bakış kazandırmayı sağlamaktadır.

Nahiv disiplininde *ẖaşıye* faaliyetini üstlenen önemli eserlerden biri, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân'a ait *H̱aşıyetü's-Sabbân* adlı eserdir. *H̱aşıye* yönteminin en güzel örneklerini *Sabbân H̱aşıyesi*'nde görmek mümkündür. Müellif, söz konusu eserinde *ẖaşıye* yönteminin önde gelen özelliklerinden olan analitik yöntemi ustaca kullanmayı başarmıştır. Nahiv literatüründe önemli eserlerden sayılan İbn Mâlik'in *Elfiyye* adlı manzum eserine, Üşmûnî'nin te'lif ettiği *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik* adlı şerhle, *Elfiyye*'nin önemi artmıştır. Daha sonra Üşmûnî'ye ait şerh üzerine Sabbân'ın *ẖaşıye* yazması, bu önemi daha da arttırmıştır. Hem Üşmûnî hem de Sabbân, te'lif yöntemlerini son derece ustaca kullanmıştır. Özellikle Sabbân'ın *ẖaşıyede* kullandığı eleştiri üslubu, konuları açıklama tarzı, değerlendirme ve tahlil gibi faaliyetler; metin, şerh ve *ẖaşıye* üçlüsünün mükemmel birlikteliğini ortaya koymuştur. Sabbân'ın eserinde, nahvin doğuşundan günümüze kadar onlarca şahsın görüşlerine yer vermesi, bu görüşleri temellendirmesi, eleştirmesi ve değerlendirmesi nahiv ilminin dinamik, aktif ve güncel olmasını sağlamıştır. Kendisine ait bir üslupla hocalarının adlarını kısaltması, eserinde bu hocalarının görüşlerine ne kadar sıklıkla başvurduğunu göstermektedir. Birçok şahıs ve kaynaklardan alıntı yapması ve bunları sürekli değerlendirmeye tabi tutması nahiv ilmindeki kimi bilgilerin korunmaya devam etmesi açısından ayrıca önem arz etmektedir. Eserindeki analitik yöntemi başta olmak üzere, muhatabın ağızından soru sorması ve bu sorulara kendisinin veya kimi zaman üçüncü şahıslardan cevap vermesi, sık sık itirazlarda bulunması, nahiv problemlerini tahlilî bir yöntem ile ele alması, önemli

konularda uyarılarda bulunması ve bazı tenbih ifadeleriyle okuyucunun dikkatini çekmeye çalışması, hâşîye okuyucularına sorgulayıcı ve çözümleyici bir bakış kazandırmaya katkı sağlamaktadır. Bu açıdan *Hâşîyetü's-Sabbân* eseri, yazıldığı günden itibaren nahiv literatüründe önemli başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Özelde *Sabbân Hâşîyesi*'nde genelde hâşîye türünde bu vb. birçok faaliyet ışığında ifade edebiliriz ki şerh ve hâşiyeler, nahiv veya diğer alanlarda son derece önemli birtakım işlevleri üstlenmektedir.

Kaynaklar

- Abbâdî, Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-. *el-Âyâtü'l-beyyinât*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Abbâs, Nidrâ Ali. “el-‘Avâmilü'l-cedîde fi’n-nahv li Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî -Dirâsetün ve tahkîkûn-”. *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* 1 (Mart 2009), 343-379.
- Abdurrahman, Memdûh. *el-Manzûmetü'n-nahviyye dirasetün tahliliyyetün*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 2000.
- Ahmer, Halef el-. *Mukaddime fi'n-nahv*. thk. İzzeddin et-Tenûhî. Şam: Kültür Bakanlığı, 1381/1961.
- Aktaş, Osman. *Arapçada Asıl ve Fer' Nazariyesi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Amrîfî, Şerefuddîn Yahyâ b. Mûsâ el-. *ed-Dürretü'l-behiyye*. thk. Mâcid Muhammed er-Râgıb. Şam: Dâru'l-'Asmâ, 1. Basım, 1432/2012.
- Arslan, Kıyasettin. “Nahiv Kaidelerinin Tespitinde Kullanılan Kaynaklar”. *Turkish Academic Research Review* 1/1 (Aralık 2016), 61-79.
- 'Assâf, Abdünnâsir İsmâil. “Nezarâtün fî -Muhtasari'n-nahv- lib'ni Sa'dân el-Kûfî (H. 161-231)”. *Mecelletü Mecma'i'l-luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşk* 89/4 (2016), 913-950.
- Bâbânî, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bağdâdî, el-. *Hediiyetü'l-'arifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-müesannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1951.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Ömer el-. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*. thk. Muhammed Nebîl Tureyfî, Emîl Bedî' el-Yakup. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Bahşi, Turan. “Nahiv Öğretiminde Manzûm Eserler -İbn Mâlik'in el-Elfîyye'si Örneği-”. *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı II*. ed. Ümit Güneş, Eyüp Sami Yavaş. 2/233-250. İstanbul: İlmi Etüdler Derneği (İLEM), 2016.
- Bardakoğlu, Ali. “Abbâdî, İbn Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/15. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Barnard, Alan. *Tarihöncesinde Dil*. çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2019.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-. *el-Müselles*. thk. Yahyâ Murad. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Baytâr, Abdürrezzâk b. Hasen b. İbrâhîm el-Baytâr el-Meydânî ed-Dimaşkî. *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karni's-sâlis 'aşer*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1413/1993.

- Benli, Ali. “Sîbeveyhi’nin el-Kitâb’ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası”. *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*. ed. Sami Erdem. 359-375. İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Benli, Mehmet Sami. “el-Mufasssal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/368-369. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2005.
- Bezzâr, Ebû Tâhir Abdolvâhid b. Ömer b. Muhammed b. Ebî Hâşim el-. *Ahbârü’n-nahviyyîn*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Dâru’s-Sahâbe li’t-Turâs, 1. Basım, 1410/1989-1990.
- Birgilî, Muhammed b. Pîr Ali el-. *Şerhu Lübbü’l-elbâb fî ‘ilmi’l-i-râb*. thk. Hamdi el-Cebbâf. Amman: Dâru’l-Me’mûn, 1. Basım, 1432/2012.
- Bülbül, Melik. “Şiir Türünün Yabancı Dil Derslerinde Kullanımı”. *Dil Dergisi* 168/2 (2017), 5-18.
- Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-. *el-Fevâidü’z-Ziyâ’iyye*. thk. İlyas Kaplan. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015.
- Ceberti, Abdurrahman b. Hasan el-. *Târîhü ‘acâ’ibi’l-âsâr fî’t-terâcim ve’l-ahbâr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Cîl, ts.
- Cum’a, Zarûkî. *Usûlü’t-te’lif fî mesâdiri’t-turâsi’n-nahvî’l-‘arabî -mine’l-karnî’s-sâni’l-hicrî ile’l-karnî’l-‘âşiri’l-hicrî*. Ouargla: Câmi’atü Kasdî Merbah, Edebiyat ve Dil Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 2018.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-. *el-‘Avâmilü’l-mi’e*. thk. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğistânî. Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 1. Basım, 1420/2009).
- Cürcânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta’rîfât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1403/1983.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. nşr. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.
- Çetin, Nihad Mazlum. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Çıkar, M. Şirin. “Nahiv İlmi”. *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri -Tarih ve Problemler-*. ed. İsmail Güler. 79-110. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Çıkar, Mehmet Şirin. “Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu’s-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği”. *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 345-356.
- Dânî, Ebû ‘Amr Osmân b. Sa’îd ed-. *el-Muhkem fî nakti’l-mesâhif*. thk. İzzet Hasan. Şam: Dâru’l-Fikr, 2. Basım, 1418/1997.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü’n-nahviyye*. Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 7. Basım, ts.

- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Durmuş, İsmail. “İsferâyînî, İsâmüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/516-517. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Muhtasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/57-59. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Ebbâh, Muhammed el-Muhtâr Veled el-. *Târihu’n-nahvi’l-‘arabî fi’l-meşrik ve’l-mağrib*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 1429/2008.
- Efgânî, Saîd el-. *Min târihi’n-nahv*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.
- Elmalî, Hüseyin & Durmuş, İsmail. “İbnü’n-Nahvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/163-164. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Enbârî, Ebü’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Nüzhetü’l-elibbâ*. thk. İbrâhim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 3. Basım, 1405/1985.
- Endelüsî, Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-. *Tezkiretü’n-nühât*. thk. Afîf Abdurrahman. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 1406/1986.
- Erenoğlu, Dilek. “Gramer-Dil Bilgisi”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (Aralık 2006), 139-147.
- Ergin, Mehmet Cevat. “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”. *Marife* 9/1 (Bahar 2009), 159-183.
- Erkan, Arif. *el-Beyan*. 2 Cilt. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012.
- Es’ad, Abdülkerîm Muhammed el-. *el-Vesît fi târihi’n-nahvi’l-‘arabî*. Riyad: Dâru’s-Şevvâf, 1. Basım, 1413/1992.
- Ezherî, Ebü’l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-. *Şerhu’t-Tasrîh ‘alet-Tavzîh*. thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Fadlî, Abdülhâdî el-. *Fihristü’l-kütübi’n-nahviyyeti’l-matbû’a*. Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, 1. Basım, 1407/1986.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Yâzicî, Nâsîf b. Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/367-368. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-. *el-Kâmûsü’l-muhît*. thk. Muhammed Na’îm ‘Irksûsî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Ganîmân, Hasan b. Abdillâh b. Muhammed el-. *el-Manzûmâtü’n-nahviyye ve eserüha fi ta’lîmi’n-nahv*. Riyad: Câmi’atü’l-Melik Suûd, ts.

- Günay, Hacı Mehmet. “İbnü’l-Cevherî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/541-542. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Gündüzöz, Soner. “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”. *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri –Tarih ve Problemler-*. ed. İsmail Güler. 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Hadîsî, Hadîce el-. *el-Medârissü’n-nahviyye*. Ürdün: Dâru’l-Emel, 3. Basım, 1422/2001.
- Hâfız, Muhammed Velîd. “en-Nuhâtü’l-‘Arabü ve Sübülühüm fî’t-Te’lîf”. *Mecelletü’t-Türâsî’l-‘Arabî* 9/35-36 (Nisan-Temmuz 1989), 42-52.
- Halbûnî, Halid el-. “eş-Şî’rû’t-ta’lîmî -Bidâyetühû, tetavvürühû, sümâtühû-”. *Mecelletü Câmî’atî Dımaşk* 22/3-4 (2006), 85-101.
- Hamd, Gânim Kudûrî el-. “Menâhicü’t-te’lîfî’n-nahvî -‘arzün ve münâkaşetün-”. *Âfâku’s-Sakâfeti ve’t-Turâs* 14/44 (Aralık 2003), 41-56.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-. *Mülhâtü’l-i’râb*. Kahire: Dâru’s-Selâm, 1. Basım, 1426/2005.
- Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf Ebû Abdillâh el-Kâtib el-. *Mefâtîhu’l-‘ulûm*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-‘Arabî, 2. Basım, ts.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. “Arap Dil İlimlerinin Sınıflandırılması”. çev. Zübeyt Nalçakan. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (Haziran 2018), 283-296. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.443265>
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *‘İlmu’l-luğati’l-‘Arabîyye*. Kahire: Dâru Garîb li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, ts.
- Hudarî, Muhammed b. Mustafa b. Hasan el-. *Hâşiyetü’l-Hudarî ‘alâ Şerhibni ‘Akîl ‘alâ Elfiyyetibni Mâlik*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâ’î. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1. Basım, 1424/2003.
- Hulvânî, Muhammed Hayr el-. *el-Mufasssal fî târîhi’n-nahvî’l-‘arabî*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 1399/1979.
- İbn Âcurrûm, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî. *Metnü’l-Âcurrûmiyye*. Riyad: Dâru’s-Sümeiyâ, 1. Basım, 1419/1998.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî. *Şerhu İbn ‘Akîl*. 2 Cilt. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Sayda: el-Mektebeü’l-‘Asriyye, 1433/2012.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Eleyse’s-subhu bi-karîb*. Kahire: Dâru’s-Selâme, 1. Basım, 1427/2006.

- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî. *el-Hasâ'is*. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım, ts.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî. *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muğlî. Amman: Dâru Mecc Lâvî, 1988.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *Mu'cemü mekâyisil-luga*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Katrü'n-nedâ ve bellü's-sadâ*. thk. Ebü'l-Hasen Ali b. Sâlim Bavezîr. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1420/1999.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şüzûrû'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. Kahire: Dâru's-Selâme, 3. Basım, 1428/2007.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Evdahu'l-mesâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1979.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Berekât Yûsuf Habbûd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1434/2012.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. thk. Abdülmün'im Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1. Basım, 1402/1982.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Elfîyye*. thk. Muhammed Can. İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 1. Basım, 2015.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânül-'arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1994.
- İbn Mu'tî, Ebü'l-Hüseyn (Ebû Zekerîyyâ) Zeynüddîn Yahyâ b. Abdilmu'tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî. *ed-Dürretü'l-elfîyye*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1900.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-Kâfiye*. thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâ'ir. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1. Basım, 2010.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 1406/1982.
- İbnü'l-Verrâk, Muhammed b. Abdillâh b. Abbas Ebü'l-Hasen. *'İlelî'n-nahv*. thk. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1420/1999.

- İbnü'n-Nahvî, Ebû'l-Fazl Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf et-Tevzerî. *el-Manzûmetü 'l-Yûsufiyye fi 'n-nahv*. PDF: Şebketü'l-Alûka, 1. Basım, 03.06.2018.
https://www.alukah.net/Books/Files/Book_10925/BookFile/argozaza.pdf
- İbnü'n-Nâzım, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik. *Şerhu İbni 'n-Nâzım 'ala Elfiyyeti 'bni Mâlik*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/2000.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rızâ Teceddüd. Tahran: y.y., ts.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fi 'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.
- İlîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü 'Uleyş 'ala 'r-Risâleti 'l-beyâniyye li 's-Sabbân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İsmâîl, İzzüddîn. *el-Mesâdiru 'l-edebîyye ve 'l-luğaviyye fi 't-turâsi 'l-'arabî*. Kahire: Mektebetü Garîb, ts.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Kaya, Meral. “Okuma-Yazma Öğretiminde Şiir”. *Dil ve Edebiyat Dergisi* 10/1 (2013), 49-96.
- Kaya, Mesut. “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-”. *Marife* 15/1 (Yaz 2015), 9-31.
- Kazvînî, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-. *Telhîsü 'l-Miftâh*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1. Basım, 1431/2010.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ el-. *el-Küllîyyât*. thk. Adnân Dervîş Muhammed el-Mısırlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu 'cemü 'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Mektebetü'l-Mesnâ, ts.
- Keskin, İbrahim. “Arap İslam Kültürünün Yapısalıcı Analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî Örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Ocak 2010), 255-274.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-. *Fihrisü 'l-fehâris ve 'l-esbât ve mu 'cemü 'l-me 'âcim ve 'l-meşîhât ve 'l-müselselât*. thk. İhsan Abbas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1982.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Âcurrûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/295-296. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.

- Köse, Saffet. “İbn Emîru Hâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/476-477. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd.. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2014.
- Lugâvî, Ebû’t-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî el-. *Merâtibü’n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2. Basım, 1430/2009.
- Mey’ân, Vazha Abdulkerîm Cum’a el-. *et-Te’lifu’n-nahvî beyne’t-ta’lîm ve’t-tefsîr*. Kuveyt: Mektebetü Dâru’l-‘Urûbe, 1. Basım, 1428/2007.
- Meylânî, Muhammed b. Abdürrahim el-. *Şerhu’l-Muğnî*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2012.
- Mezayânî, Sa’d b. Yûsuf el-. “Nüsûsü Farhî Kitâbi Sîbeveyh ve ârâû’l-Cermî fîhi ve eserühâ fi’nahviyyîn”. *Mecelletü’d-Dirâsâtî’l-Luğaviyye* 19/2 (Mart 2017), 5-93.
- Mısri, Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd el-. *et-Tuhfetü’s-seniyye bi şerhi’l-Mukaddimeti’l-Âcurrûmiyye*. Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 1. Basım, 2013.
- Mustafa, İbrâhim vd.. *el-Mu’cemü’l-vasît*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Müberred, Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme. 4 Cilt. Kahire: Matâbi‘ul-Ehrâmî’t-Ticâriyye, 3. Basım, 1415/1994.
- Nâsîf, Ali en-Necdî. *Târîhu’n-nahv*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.
- Nebhân, Kemal Arafat. *‘Abkariyyetü’t-te’lîfi’l-‘arabî - ‘alâkâtü’n-nüsûsi ve’l-ittisâlü’l-‘ilmî*. Kuveyt: Vakıflar ve İslâmî İşler Bakanlığı, 1. Basım, 1436/2015.
- Ömer, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mu’cemü’l-luğati’l-‘Arabiyyeti’l-mu’âsıra*. 4 Cilt. b.y.; ‘Âlemü’l-Kütub, 1. Basım, 1429/2008.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “İbn Hişâm en-Nahvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/74-77. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Özen, Şükrü. “Teftâzânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-. *Muhtârü’s-Sihâh*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Sayda: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 5. Basım, 1420/1999.
- Sabbân, Ebû’l-İrfân Muhammed b. Alî es-. *er-Risâletü’l-beyâniyye*. thk. Mehdî Es’ad Arrâr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Sabbân, Ebû’l-İrfân Muhammed b. Alî es-. *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Üşmûnî*. thk. İbrâhim Şemsüddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 3. Basım, 1435/2014.

- Sabbân, Ebû'l-İrfân Muhammed b. Alî es-. *Manzûmetü's-Sabbân fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*. thk. Kâmil Muhammed 'Avîda. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts.
- Selmân, Azmî Muhammed 'Iyâl. "Menhecü İbn Mâlik fî vaz'i'l-Elfiyye". *Mecelletü Mecma'i'lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdüniyye* 37/84 (Haziran 2013), 191-243.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ es-. *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü Serkîs, 1346/1928.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsil'-arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 10 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâtî'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Sayda: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım, 1408/1988.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2. Basım, 1413/1992.
- Sülemî, Abdullah b. 'Ukayl es-. "el-Mütünü ve's-şürûhu ve'l-hevâşî ve'takrîrât fî't-te'lîfi'n-nahvî". *Mecelletü'l-Ahmediyye* 4 (Ağustos 1999), 245-273.
- Sülemî, Mûsa b. Zeyn b. Nâfî' el-'Ülyânî es-. *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Arap Dili Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2005.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. thk. Abdülhakim Atiyye. Şam: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 1427/2006.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Behcetü'l-merziyye fî şerhi'l-Elfiyye*. thk. Molla Salih b. Ahmed el-Gursî. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Şelebî, Ebû Zeyd. *Târîhü'l-hadâreti'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1433/2012.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Şensoy, Sedat. "Ta'likât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/508-510. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

- Şerbetçi, Azmi. “Kutbüddîn-i Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/487-489. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş’etü’n-nahv ve târîhu eşheri’n-nühât*. Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 2. Basım, ts.
- Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-. “el-İstishâb”. *Keşşâfû ıstılâhâtı’l-fünûn ve’l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 1/153-154. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1. Basım, 1996.
- Teymûr, Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed Kâşif et-. *Fihrisü’l-Hizâneti’t-Teymûriyye*. 4 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1367/1948.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Sünenü’t-Tirmizî*. thk. İbrâhim Utve Avd vd. 5 Cilt. Kahire: Matba’atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1975.
- Topuzoğlu, Tefîk Rüştü. “Hâşiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Turan, Abdülbaki. “İbn Mâlik et-Tâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/169-171. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Tüccar, Zülfikar. “Sabbân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/335-336. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Tüccar, Zülfikar. “Sîrâfî, Ebû Saîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/264-265. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Uçar, Hasan. “Şârihlerin İbn Mâlik’e Yönelik Bazı Eleştirileri”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2019), 487-503. <https://doi.org/10.29000/rumelide.580732>
- Ukberî, Ebû’l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-. *el-Lübâb fî ‘ileli’l-binâ’i ve’l-i’râb*. thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât. 2 Cilt. Şam: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1416/1995.
- Üşmûnî, Ebû’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-. *Menhecü’s-sâlik ilâ Elfiyyeti’bni Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 3. Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-‘Arabî, 1. Basım, 1375/1955.
- Van Dyck, Cornelius. *İktifâü’l-‘kunû‘ bimâ hüve matbû‘*. thk. es-Seyyid Muhammed Ali el-Biblâvî. Mısır: Matba’atü’t-Te’lîf (el-Hilâl), 1313/1896.
- Yakup, Emîl Bedî’. “Muhammed b. Alî es-Sabbân”. *Mevsû’atü ‘ulûmi’l-lugati’l-‘arabiyye*. 8/314. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1427/2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Akâidü’s-Senûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/219-221. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989.
- Yazar, Sadık. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

- Yazıcı, Hüseyin. “İbnü’s-Serrâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Zavalsız, Halit. “Üşmûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/399-400. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî ez-. *Tâcü’l-‘arûs*. nşr. Komisyon. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru’l-Hidâye, ts.
- Zeccâcî, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-. *el-Cümel fî’n-nahv*. thk. Ali Tevfik el-Hamed. b.y.; Dâru’l-Emel, 1. Basım, 1404/1984.
- Zeccâcî, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-. *el-İzâh fî ‘ileli’n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 3. Basım, 1399/1979.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Ma‘rifetü’l-kurrâ‘i’l-kibâr ‘ale’t-tabakâti ve’l-a‘sâr*. B.y.; Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1417/1997.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Mufasssal fî sinâ‘ati’l-i‘râb*. thk. Ali Bû Mülhim. Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1. Basım, 1993.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur‘ân*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâ‘i’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, 1. Basım, 1376/1957.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye*. 4 Cilt. Kahire: Hindawi, 2013.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-. *el-A‘lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-. *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 2. Basım, 1392/1973.

Özgeçmiş

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hüseyin ÇİÇEK
Doğum Yeri ve Tarihi	Kızıltepe 16.08.1994
Eğitim Durumu	
Lisans	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi - 2018
Yüksek Lisans	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü
Bildiği Diller	Arapça
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 2019-(Araştırma Görevlisi)